युवशिक्षा

श्रीगणेशदत्तगुरूभ्यो नमः।।

श्री. प. प. वासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिविरचिता

युवशिक्षा

(मूळश्लोक)

मराठी भाषांतरासहित

भाषांतरकार ---- न्यायचूडामणि, वेदान्तप्रवचनपटु, पंडित श्रीपादशास्त्री जेरे, कोल्हापूर.

शिक्षात्रयम्।

।।श्रीदत्तः प्रसन्नोऽस्तु।।

प्रस्तावना

या जगामध्यें आपआपल्या बुद्धीस अनुसरून प्रज्ञाप्रकर्षशालि मानवांचे अविरत प्रयत्न चालूं असतांना परमध्येयाची सिद्धि झालेली दिसत नाही. परमसौख्यरूप ते ध्येय लोकोत्तर साधनाने सत्पुरूषासच प्राप्त झाल्याचे इतिहासावरून दिसून येते. सत्पुरूषांच्या वचनांचा साकल्याने विचार केला असतां ईश्वरभजन हेच ते लोकोत्तरसाधन असे सिद्ध होते. श्रीकृष्ण भगवान् गीतेमध्यें ' अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ' या वाक्याने हाच अर्थ स्पष्ट सांगत आहेत. तेव्हां ईश्वराचे व भजनाचे स्वरूप काय याचा विमर्श क्रमप्राप्त होतो. तो करीत असतां मानवबुद्धि कुंठित होते; म्हणून वेदानेच या उभयतांचे स्वरूप प्रतिपादन केले आहे. परंतु वेदाच्याच प्रामाण्याबद्दल संदेह प्राप्त होईल म्हणून पूर्वाचार्यांनीं साधकबाधक विचार करून प्रामाण्य सिद्ध केले आहे. अनेक युक्तींनीं सर्वथा प्रमाणभूत असलेल्या वेदावरून ईश्वराचे स्वरूप, भजनाचे प्रकार व प्रयोजनपरंपरा यांच्याविषयीं सिद्धांत, शास्त्रामध्यें प्रस्थापित केले आहेत. त्यांचे ज्ञान संपादन करून, शास्त्रोक्त मार्गाचा अवलंब करून अनेकांनी इष्ट सिद्धीहि मिळविली आहे. परंतु शास्त्राचे गूढ व गंभीर ज्ञान सामान्य जनतेस अल्पायासाने होणे कठीण आहे. ज्ञानधीन प्रवृत्ति व प्रवृत्यधीन इष्टसिद्धि असल्यामुळे ज्ञान संपादन अवश्य आहे. ते ज्ञान लोकोत्तर प्रभावसंपन्न व पूर्ण अधिकारी पुरूषापासून मिळाल्यास निःसंदिग्ध व कार्यक्षम होते यांत संदेह नाही. म्हणूनच केवळ कारूण्यभावाने प्रेरित झालेले पूर्णाधिकारी, ज्ञानवैराग्यादिसंपन्न, संयमिसम्राट्, श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीवासुदेवानन्दसरस्वती स्वामिमहाराज यांनीं शिक्षात्रयीची निर्मिति केली आहे.

प्रमाणसिद्ध ईश्वर भजनाचे प्रकार कर्म, उपासना व ज्ञान असे तीन आहेत. त्यांतील कर्ममार्ग कुमारशिक्षेमध्यें स्पष्ट केला आहे. वृद्धशिक्षेमध्यें ज्ञानमार्ग विशद केला आहे. या युवशिक्षेमध्यें सांग उपासनामार्ग सुव्यवस्थित सांगितला आहे. यांत उपास्य ईश्वराचे स्वरूप, वेदाचे प्रामाण्य व अपौरूषेयत्व सुलभ रीतीने प्रतिपादन केले आहे. समग्र वेदाची व्यवस्था थोडक्यामध्यें सुंदर प्रदर्शित केली आहे. वेदाचे मंत्र व ब्राह्मण असे दोन भाग आहेत. ब्राह्मणाचे विधि, अर्थवाद व विध्यर्थवाद विलक्षण, असे तीन प्रकार असून विधि व अर्थवाद,

प्राधान्येंकरून कर्मव्यवस्थापक आहेत. तृतीय भाग, ज्ञानमार्गार्थ उपयुक्त झाला आहे, व उभयांत उपासनेचे स्वरूप सांगितले आहे. कर्माचे स्वरूप, गौण, मुख्य प्रकार व अंगादिकांचा विचार करून, आवश्यक कर्मानुष्ठानप्रकार दाखविला आहे. तदाश्रित श्रौतोपासनेचे स्वरूप सांगून कांही विशिष्ट प्रकार दाखविले आहेत व फलपरंपरेचे सोपपत्तिक विवेचन केले आहे. आणि प्रसंगाने वाममार्गीय उपासनेचे निराकरण केले आहे. प्रचलित प्रतिमोपासनेविषयीं दुर्मताचा निरास करून प्रामाण्य स्थापन केले आहे.श्रीसमर्थांसारख्या महानुभाव पुरूषानीं या प्रतिमोपासनेचा अवलंब करून लोकोत्तर सामर्थ्य व परमध्येय संपादन केले आहे. यावरून प्रतिमोपसना परंपराप्राप्त व सफल असल्याचे सिद्ध केले आहे. सांप्रतकालीहि या उपासना कशा फलद्रूप होतात व फलपरंपरा कशी असते हे नारायणस्वामींच्या संक्षिप्त चरित्राने स्पष्ट करून ग्रन्थाचा उपसंहार केला आहे. असा हा सुंदर उपासनामार्ग, सप्रमाण, सोदाहरण, सोपपत्तिक, सुलभ रीतीने सामान्यजनांस सुद्धां समजेल अशा रमणीय पद्धतीने महाराजांनी या ग्रंथामध्यें प्रतिपादन केला आहे. महाराजांची योग्यता प्रायः सर्वजनांस विदितच आहे. महाराज सर्व शास्त्रांमध्यें निष्णात्, व्यवहारामध्यें विचक्षण, आचारामध्यें दक्ष, उपासनेमध्यें निपुण, योगामध्यें प्रवीण, वैराग्यामध्यें पूर्ण व ज्ञानामध्यें अप्रतिम किंबहुना सकलगुणगणचक्रवर्ती साक्षात् दत्तावतार हे प्रसिद्ध असल्यामुळे त्यांच्याबद्दल, व हा त्यांचा ग्रन्थ रसभरित, विवेचनपटु, प्रसादपूर्ण, व सर्वशिष्टसंमत असल्यामुळे त्याच्याबद्दलहि अधिक लेखनाची आवश्यकता नाही. आदराने त्याचे ज्ञान संपादन करून, प्रयत्नपूर्वक त्या मार्गाचा अवलंब करून मानवाने कृतार्थ व्हावे, इतकेंच लिहून ही अल्प प्रस्तावना पूर्ण करतो.

श्रीपादशास्त्री जेरे

नृसिंहवाडीकर.

अनुक्रमणिका

।।श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः।।

युवशिक्षा

भजेऽम्बुजाक्षं सततं जिताक्षं दग्धाघकक्षं धृतभक्तपक्षम्।
भैक्षान्नभक्षं कृतधर्मरक्षं दक्षं सुशिक्षं सुतितिक्षयक्षम्।।१।।

अन्वय :- सुतितिक्षयक्षं सुशिक्षं दक्षं धृतभक्तपक्षं दग्धाघकक्षं जिताक्षं भैक्षान्नभक्षं अंबुजाक्षं सततं भजे।

अर्थ :- परमशांतिसंपन्न परमात्मा सुशिक्षणरूप सम्यग् ज्ञानदान करणारा, जगद्व्यापाराविषयी कुशल, (म्हणूनच) धर्म रक्षण करणारा, भक्तपक्षपाती, पापरूपी तृणाचा दाह करणारा, जितेन्द्रिय, भिक्षान्नसेवी, कमलनयन, अर्थात् परम सौंदर्यसंपन्न भगवान् श्रीदत्तात्रेय त्यास मी सतत भजतो.

भावार्थः --- ज्या वैदिक मार्गाचा अवलंब करून भगवद्रूप होतां येते असा प्रमाणसिद्ध व अनुभूत मार्ग सर्वांस मिळून मानवांनीं कृतार्थ व्हावे, अशा केवल वात्सल्याने श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिमहाराज यांनीं कुमारशिक्षाग्रंथद्वारां प्राथमिक कर्ममार्गाचा उपदेश केला व तदुक्त साधनाचे अनुष्ठान करून युव झालेल्या जनांस अनुलक्षून सांग उपासना तत्त्वाचा उपदेश करण्याकरितां हा युवशिक्षा नामक ग्रंथ लिहिला आहे. याची निर्विघ्न परिसमाप्ति व प्रसिद्धि होण्याकरितां श्रीदत्तात्रेयभजनरूप मंगल केले आहे.

भगवान् श्रीदत्तात्रेयाच्या भजनाने सर्व पातकांचा नाश होत असल्यामुळे समाप्तिप्रतिबंधक पातकाचा नाश सहजसिद्ध आहे; कारण भगवान् दत्तात्रेय हा स्मरण - कीर्तन - नमनादिकांनीं भक्तांच्या पातकांचा नाश करणारा आहे, म्हणून यास भक्तपक्षपाती म्हणतात. जगद्व्यापाराविषयीं कुशल असलेल्या भगवंतास सृष्टि - स्थितीस कारणीभूत असे धर्मरक्षण अवश्य प्राप्त होते व तदर्थ ईश्वर अवतार धारण करीत असल्यामुळे त्यास धर्माचरण प्रिय आहे, ते भक्ताकडून होत असल्यामुळे भक्तपक्षपातहि योग्यच आहे. भगवान् केवळ भक्तांच्या पातकांचाच नाश करतो असे नसून सतत भजनाने प्रसन्न होऊन आत्यंतिक कल्याणास साधन असणारे असे तत्त्वज्ञानहि देतो. म्हणून यास सुशिक्ष असे म्हणतात.

भगवान् परम शांतिसंपन्न अर्थात् दयाघन असल्याने, स्वभावतः दोषबहुल

मानवासहि भजनाने ईश्वरप्रसाद संपादन करतां येतो असे सुतितिक्षयक्षपदाने सूचित केले आहे. यावरून या ग्रंथाचा विषय भजन अपरपर्याय उपासना, ईशप्रसाद हे प्रयोजन, ईशप्रसादेच्छु हा अधिकारी व प्रतिपाद्य प्रतिपादकभावसंबंध असे अनुबंधचतुष्टयहि व्यक्त होते।।१।।

भगवद्भजन, भगवत्स्वरूप व फलसापेक्ष आहे म्हणून भगवत्स्वरूप व फल यांचे निरूपण दोन श्लोकांनीं करतात.

सृष्ट्यादिहेतो वरधर्मसेतो स्वयं त्वहेतो कृतभूरिमन्तोः।
नान्यो नियन्तोद्गतिदश्च जन्तोः सन्तोऽत्र तत्साक्षिण उच्चकेतो।।

अन्वय :- सृष्ट्यादिहेतो वरधर्मसेतो स्वयं तु अहेतो कृतभूरिमंतोः जन्तोः नियन्ता, उद्गतिदश्च न अन्यः, अत्र तत्साक्षिणः सन्तः।

अर्थ :- सृष्टिस्थितिलयास कारण, सनातन धर्मधारक, स्वतः कारणरहित अर्थात् अनादि उत्कृष्ट कीर्तिरूपध्वजशाली (अशा भगवंता) विपुल अपराध करणाऱ्या जनांचा नियामक व प्राणिमात्रांस सद्गति देणारा (तुजवाचूंन) दुसरा कोणी नाही, याविषयीं उत्कृष्ट साक्षी असे हे साधुजन आहेत.

भावार्थ :- अनादि जगज्जन्मादिकर्ता, सनातन धर्ममर्यादेचे परिपालन करणारा, विश्वविख्यात कीर्तिमान्, इत्यादि पदांनीं प्रतीयमान भगवत्स्वरूप असून सद्गति हे भजनाचे फल आहे. भजनाचा त्याग करून अन्यथा आचरण करणाऱ्यांस शासन आहे. यांची उदाहरणे क्रमाने साधुजन व असाधुजन समजावींत।।२।।

लीलाकैवल्यमीशस्य सर्वज्ञस्यांशकर्मणाम्।
सापेक्षत्वाच्च वैषम्यनैर्घृण्ये फलदस्य न।।३।।

अन्वय :- फलदस्य सर्वज्ञस्य ईशस्य (इदं जगत्) लीलाकैवल्यं, च अंशकर्मणां सापेक्षत्वात् वैषम्यनैर्घृण्ये न।

अर्थ :- सर्व कर्मांचे फल देणारा, सर्व जाणणारा, सर्वांचे नियमन करणारा अशा ईश्वराची केवळ लीला म्हणजे सर्व जगत् होय. (अर्थात् सर्वशक्तिमान्) ईश्वर जीवकर्मांच्या अपेक्षेने (शुभाशुभ फल देत असल्यामुळे) त्यास विषमता व निर्दयता हे दोष प्राप्त होत नाहीत.

भावार्थ :- ईश्वर सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, सर्वकर्म फलदाता व सर्वदोषरहित असल्यामुळे सर्वांस सेव्य आहे।।३।।

अशा ईश्वराविषयीं साशंक असणाऱ्यांस अनुमानप्रमाण दाखवितात.

दृष्टे स्वस्याप्यनीशत्वे सुखादेः पारतंत्र्यतः।

न सर्वज्ञेश इत्युक्तिर्माता वंध्या ममेतिवत्।।४।।

अन्वय :- सुखादेः पारतंत्र्यात् स्वस्य अनीशत्वे दृष्टे अपि सर्वज्ञेशः न इत्युक्तिः मम माता वंध्या इतिवत्।

अर्थ :- सुखादिकांच्या पारतंत्र्यावरून आपल्यास अनीश्वरत्व सिद्ध असतांना (सुखादिदाता) ईश्वर नाही असे म्हणणे, म्हणजे माझी माता वंध्या आहे या उक्तीप्रमाणे आहे.

भावार्थ :- स्वाधीन नसणाऱ्या सुखदुःखादिकांचा आपल्यास अनुभव येतो, यावरून सुखदुःखादि देणारा ईश्वर सिद्ध होतो. आपल्या अस्तित्वामुळे आपली माता वंध्या नसून पुत्रवती जशी सिद्ध आहे, त्याप्रमाणे ईश्वर सिद्ध असल्यामुळे नाही म्हणणे हास्यास्पद आहे।।४।।

नित्यसिद्ध ईश्वरकृपेनेच मानवास आत्यंतिक दुःखनिवृत्ति, परमसुखाप्तिरूप मुक्ति लभ्य होते असे सांगतात.

अचिन्त्यरचनाभिज्ञा यच्छक्तिस्तं स्वकर्मभिः।

तोषयेत्तत्प्रसादाद्धि विमुक्तः स विमुच्यते।।५।।

अन्वयः --- यच्छक्तिः अचिन्त्यरचनाभिज्ञा तं स्वकर्मभिः तोषयेत् हि तत्प्रसादात् सः विमुक्तः विमुच्यते।

अर्थः --- ज्याची शक्ति अचिंत्य घटना करण्यामध्यें निपुण आहे त्या ईश्वरास स्वकर्मांनी संतुष्ट करावे; कारण त्याच्या प्रसादामुळे पुरुष कामादि दोषरहित होऊन मुक्त होतो.

भावार्थः --- प्रभूचे सामर्थ्य अचिंत्य आहे. त्याने आपणांस वेदादिद्वारां जी आज्ञा केली आहे, तिचे परिपालन केल्यास तो सुप्रसन्न होऊन आपल्यास मुक्तीपर्यंत फल देतो, यांत शंका नाही. व्यवहारांतील राजा, आज्ञेच्या परिपालनाने संतुष्ट होऊन आपल्या ऐश्वर्याप्रमाणे फल देतो, तर अनंत कोटि ब्रह्मांडनायक प्रभु सुप्रसन्न झाल्यावर काय अलभ्य आहे ? ' किमलभ्यं भगवति

प्रसन्ने श्रीनिकेतने ' हे वचन प्रसिद्धच आहे. त्याच्या आज्ञेचे परिपालन, म्हणजे वर्णाश्रमास अनुसरून शास्त्राने सांगितलेले स्वकर्माचरण होय।।५।।

ते कर्माचरण किती काळ करावे याची मर्यादा सांगतात.

तावत्कर्माचरेद्यावद्देहादौ माययात्मधीः।

आपाततः स नियतं प्रत्यवायजिहासया।।६।।

अन्वय :- आपाततः देहादौ मायया आत्मधीः स यावत्, तावत् नियतं कर्म प्रत्यवायजिहासया आचरेत्।

अर्थ :- सामान्यतः देहादिकांच्या ठिकाणी मायेने आत्मबुद्धि जोंपर्यंत असते तोपर्यंत नित्यकर्म, दोषपरिहाराच्या इच्छेने करावे.

भावार्थ :- देह - पुत्र - वित्तादिकांच्या ठिकाणी अहं-मम अशी बुद्धि जोंपर्यंत पुरुषास असते तोपर्यंत नित्यकर्म - संध्यावंदनादि (ज्याचे अनुष्ठान केल्याने चित्त शुद्ध होते व न केल्याने प्रत्यावायरूप दोष उत्पन्न होतो अशा कर्मांस नित्य असे म्हणतात) दोषपरिहारार्थच करावे ; अन्य फलाच्या इच्छेने करूं नये. अर्थात् ज्ञानोद्देशाने करावे।।६।।

तादृश कर्माचे फल सांगतात.

अग्निहोत्रादिकर्म स्वःसाधनीभूतमेव तत्।

ज्ञानोद्देशकृतं ज्ञानसाधनीभूतमक्षयम्।।७।।

अन्वय :- (यत्) स्वःसाधनीभूतं अग्निहोत्रादि कर्म, तत् एव ज्ञानोद्देशकृतं ज्ञानसाधनीभूतं अक्षयं भवति।

अर्थ :- स्वर्गास कारण असलेले अग्निहोत्रादि कर्म तेच ज्ञानार्थ केले असतां ज्ञानाचे साधन होते व अक्षयफलास देणारे होते.

भावार्थ :- ज्ञानाकरतां नित्यकर्म केले असतां प्रत्यवाय परिहार होतो व ज्ञान उत्पन्न होऊन नित्य मोक्षाचा लाभ होतो. या रीतीने कर्माचे फल अक्षय होते म्हणून ज्ञानार्थच कर्म करावे।।७।।

अग्नीन्धनाधिकरणे ज्ञानं कर्मानपेक्षकम्।

उक्तमन्यत्र तु परंपरया मुक्तिसाधनम्।।८।।

अन्वय :- सरळ आहे.

अर्थ :- ' अतएव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ' ह्या ब्रह्मसूत्रामध्यें ज्ञान हे मुक्तिफल देण्याकरितां कर्माची अपेक्षा करीत नाही ; परंतु अन्यत्र ' सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ' ह्या सूत्रामध्यें कर्म हे ज्ञानास जनक असल्यामुळे ज्ञानद्वारां मोक्षसाधन आहे असे सिद्ध केले आहे.

भावार्थ :- (विषय, संशय, पूर्वपक्ष, प्रयोजन व संगति यांच्या विचारास अधिकरण म्हणतात) ' अतएव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ' ह्या सूत्रावर केलेल्या विषयादिकांच्या विचारास अग्नींधनाधिकरण म्हणतात. याप्रमाणे अन्यत्र समजावे. ज्ञान उत्पन्न झाल्यानंतर त्यास मोक्षफलाकरतां इतर कशाचीहि अपेक्षा नाही. परंतु ज्ञानोत्पत्तीस कर्मादिकांची अपेक्षा आहे, असे दुसऱ्या अधिकरणामध्यें सिद्ध केले असल्यामुळे कर्माने ज्ञान व ज्ञानाने मुक्ति असा क्रम असल्यामुळे कर्म, परंपरेने मुक्तिसाधन आहे असे सिद्ध होते।।८।।

ततः प्रमाणबलतो मुमुक्षुर्नियतं चरेत्।।

ईशप्रीत्या अनासक्त्या तद्योगारूढतावधि।।९।।

अन्वय :- ततः प्रमाणबलतः अनासक्त्या ईशप्रीत्यै मुमुक्षुः नियतं चरेत्, तत् योगारूढतावधि।

अर्थ :- कर्म मोक्षसाधन आहे ह्याविषयीं ते प्रसिद्ध वेदरूप प्रमाण असल्यामुळे, फलासक्ति सोडून ईश्वरप्रीतीकरतां मुमुक्षूने नित्य कर्म करावे. ते कर्म योगारूढ होईपर्यंत करावे.

भावार्थ :- वेदप्रामाण्याने ज्ञानास कर्म कारण आहे असे सिद्ध असल्यामुळे मुमुक्षूने ज्ञानोद्देशाने कर्म करावे. फलेच्छा सोडून ईश्वरप्रीतीकरतां कर्म केले असतां ते ज्ञानार्थ होते. असे कर्म योगारूढ होईपर्यंत करावे. (विषयासक्ति व कर्मासक्ति नष्ट होऊन मानसिक संकल्पहि नको वाटतात व ध्यानयोगाची उत्सुकता ज्या वेळेस निर्माण होते त्या वेळी योगारूढ संज्ञेस पुरुष प्राप्त होतो) ।।९।।

अपौरुषेयं यद्ब्रह्म सद्धर्मप्रतिपादकम्।।

महाभूतसमुत्पन्नं प्रमाणं वेद उच्यते।।१०।।

अन्वय :- यत् ब्रह्म अपौरुषेयं सद्धर्मप्रतिपादकं महाभूतसमुत्पन्नं (तत्) वेदः प्रमाणं उच्यते।

अर्थ :- कारण, वेद अपौरुषेय आहे, ब्रह्माचे व धर्माचे प्रतिपादन करतो व सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् अशा परमात्म्यापासून आविर्भूत झाला आहे म्हणून वेद स्वतः प्रमाण आहे.

भावार्थ :- पुरुषसंबंधरहित वेदामध्यें अप्रामाण्यास कारण असलेले भ्रमप्रमादादि पुरुषदोष नाहीत. अन्य प्रमाणांनीं प्रतिपादित अर्थामध्यें अनुवादरूप अप्रामाण्य येते ते वेदामध्यें नाही. कारण अन्यप्रमाणांनीं प्रतिपादन न केलेल्या सच्चिदानंद ब्रह्माचे व धर्माचे वेदांनीं प्रतिपादन केले आहे. व सर्वदोषरहित व सर्वगुणसंपन्न ईश्वरापासून वेद प्रादुर्भूत झाल्यामुळे कोणताहि दोष वेदांस नसल्यामुळे त्यांचे स्वतःप्रामाण्य निरपवाद आहे।।१०।।

उत्पत्तीमुळे वेदांस अनित्यत्व प्राप्त होते व वेदवाक्यांनीं नित्यत्व सांगितले असल्यामुळे विरोधाची शंका करतात.

विरोधो वाचा विरूपनित्ययेति गिरेति चेत्।
न हि सा गीर्मता गौणी नित्यत्वं पूर्वसाम्यतः।।११।।

अन्वय :- वाचा विरूपनित्यया इति गिरा विरोध इति चेत् न, हि सा गौणी मता, पूर्वसाम्यतः नित्यत्वम्।

अर्थ :- वेदवाणी नित्य आहे, एतदर्थक वेदवाक्याचा विरोध आहे असे म्हणाल तर नाही. कारण ते वाक्य गौण आहे. पूर्व साम्याने नित्यत्व सांगितले आहे. म्हणजे पूर्वकल्पी जो आनुपूर्वीचा प्रकार तोच प्रकार याहि कल्पामध्यें आहे.

भावार्थ :- पूर्वकल्पाप्रमाणे याहि कल्पामध्यें वेद प्रादुर्भूत होत असल्यामुळे त्यास प्रवाहनित्यत्व प्राप्त होते व ते या वचनाने सांगितले आहे म्हणून विरोध नाही ; कारण प्रवाह उत्पन्न होतो हे सिद्ध असतांना तो सारखा चालूं असल्यास नित्य असे म्हणतात. त्याप्रमाणे वेदांविषयीं समजावे।।११।।

उक्त रीतीने विरोध नाही. तथापि ईश्वरापासून उत्पत्ति असल्यामुळे वेदांस पौरुषेयत्व प्राप्त होते अशी शंका करतात.

अथापि पौरुषेयत्वं प्रवक्तुं नैव शक्यते।
तस्योपलभ्य रचितत्वानङ्गीकारतः खलु।।१२।।

अन्वय :- अथापि उपलभ्य रचितत्वानङ्गीकारतः खलु तस्य पौरुषेयत्वं प्रवक्तुं नैव शक्यते।

अर्थ :- पौरुषेयत्व शंका आली असताहि प्रमाणांतरांनीं अर्थ संपादन करून रचना केली आहे, असा स्वीकार केला नसल्यामुळे पौरुषेयत्व प्राप्त होते असे म्हणतां येत नाही.

भावार्थ ÷ अन्य प्रमाणांनी अर्थ मिळवून रचना करणे हे पौरुषेयत्वाचे लक्षण आहे. वेद ईश्वरापासून निर्माण जरी झाले तरी प्रमाणंतरांनीं अर्थ संपादन करून ईश्वराने वेद रचले असे मानण्याचे कारण नाही. त्यामुळे पौरुषेयत्वाचे लक्षण वेदामध्यें येत नाही।।१२।।

अपौरुषेयत्वाचा उपसंहार करतात.

अर्थवादपरत्वात्तु वाचेति नित्यताश्रुतेः।
अपि सूत्रकृता वेदोत्पत्तिश्रुत्यनुरोधतः।।१३।।
शास्त्रयोनित्वादितीशसर्वज्ञत्वेऽपि सूत्रितम्।
निःश्वासवदनायासाद्वेद ईशाद्विनिर्गतः।।१४।।
अपौरुषेयो विज्ञेयः प्रमाणं तद्धि नो महत्।
वेदः स चेदृशो मंत्रब्राह्मणात्मक उच्यते।।१५।।

अन्वय :- वाचेति नित्यताश्रुतेः तु अर्थवादपरत्वात्, वेदोत्पत्तिश्रुत्यनुरोधतः सूत्रकृता अपि शास्त्रयोनित्वात् इति ईशसर्वज्ञेऽपि सूत्रितम्। ईशात् निःश्वासवत् अनायासात् वेदः विनिर्गतः (तस्मात्) अपौरुषेयः विज्ञेयः, न तद्धि प्रमाणं महत् च ईदृशः वेदः सः मंत्रब्राह्मणात्मकः उच्यते।

अर्थ ÷'*वाचा विरूपनित्यया*' ही श्रुति अर्थवादरूप असल्यामुळे, वेदांची उत्पत्ति वेदांनी सांगितली असल्यामुळे (आणि) सूत्रकार व्यासांनीसुद्धां 'शास्त्रयोनित्वात्' हे सूत्र ईश्वर सर्वज्ञ आहे हे सांगण्याकरतां रचले आहे, (म्हणून) ईश्वरापासून श्वासाप्रमाणे अनायासाने वेद उत्पन्न झाले आहेत म्हणून अपौरूषेय जाणावेत. आम्हांस ते वेदरूप प्रमाण, सर्व प्रमाणांपेक्षा श्रेष्ठ आहेत. आणि असे ते वेद मंत्र व ब्राह्मणरूप आहेत.

भावार्थ :- *वाचा विरूपनित्यया* ह्या वेदवाक्याचे नित्यत्वामध्यें तात्पर्य नाही. *तस्माद्यज्ञात्०* ह्या श्रुतिवाक्याने वेदांची उत्पत्ति सांगितली आहे. भगवान् सूत्रकारांनीं ऋग्वेदादि शास्त्रांस ईश्वर कारण असल्यामुळे ईश्वर सर्वज्ञ आहे

असे प्रतिपादन केले आहे. त्यामुळे श्वासाप्रमाणे अनायासाने ईश्वरापासून वेदांची उत्पत्ति आहे असे सिद्ध होते व पूर्वी सांगितलेले पौरुषेयत्वाचे लक्षण वेदांमध्यें येत नाही म्हणून वेद अपौरुषेय आहेत व त्यामुळे वेदप्रमाण इतर प्रमाणांनी अबाध्य म्हणून आम्हांस मान्य आहेत।।१५।।

स्मृतं ब्राह्मणकांडान्तर्गतमारण्यकं तथा।

अनुष्ठानहेतुभूतद्रव्यदेवप्रकाशकाः।।१६।।

मंत्रा ऋगादिभेदेन विविधाः परिकीर्तिताः।

स्युः पादबद्धगायत्र्यादिछंदोलक्षिता ऋचः।।१७।।

अन्वय :- तथा आरण्यकं ब्राह्मणकांडान्तर्गतं स्मृतम्। अनुष्ठान हेतुभूतद्रव्यदेवप्रकाशकाः मंत्राः ऋगादिभेदेन त्रिविधाः परिकीर्तिताः। पादबद्धगायत्र्यादिछंदोलक्षिताः ऋचः स्युः।

अर्थ :- त्याप्रमाणे आरण्यक, ब्राह्मण भागांमध्यें अंतर्भूत आहे. अनुष्ठानास कारणीभूत द्रव्यदेवतादिकांचा प्रकाश करणारे मंत्र ऋग् - यजु - सामभेदांनीं तीन प्रकारांचे आहेत. पादघटित, गायत्र्यादिछंदांनीं युक्त असलेल्या मंत्रास ऋक् असे म्हणतात.

भावार्थ :- अनुष्ठानकाळामध्यें द्रव्यदेवतादिकांचे स्मरण करून देणे हे मंत्राचे लक्षण आहे व छंदोयुक्त असणे हे ऋचांचे लक्षण आहे. आठ अक्षरांचे तीन पादांस गायत्री, अकरा अक्षरांच्या चार पादांस त्रिष्टुप् इत्यादि छंदांची लक्षणे आहेत।।१६।।।।१७।।

ज्ञेया गीतिविशिष्टास्ता एव सामानि शिक्षया।।

यजूंषि तूभयविलक्षणानीह विचक्षणैः।।१८।।

अन्वय :- ता एव शिक्षया गीतिविशिष्टाः सामानि ज्ञेयाः, इह विचक्षणैः यजूंषि तु उभयविलक्षणानि।

अर्थ :- त्या छंदोयुक्त ऋचाच सामनियमाने गायनविशिष्ट पठन केल्यास सामसंज्ञक होतात. मीमांसेमध्यें निपुण असणाऱ्या पुरूषांनीं यजु, ऋक्सामविलक्षण समजावेत.

भावार्थ :- गायनविशिष्ट ऋक् सामाचे लक्षण, ऋक् व साम भिन्न मंत्र

यजूचे लक्षण समजावे।।१८।।

संबुद्धिरूपा निगदा यजुरन्तर्गता अपि।

ब्राह्मणं त्रिविधं तत्र प्रथमं विधिरूपकम्।।१९।।

अन्वय :- .संबुद्धिरूपाः निगदाः अपि यजुरंतर्गताः। ब्राह्मणं त्रिविधं, तत्र प्रथमं विधिरूपकम्।

अर्थ :-'अग्नीदग्नीन् विहर' इत्यादि प्रेषरूप निगदभाग यजूमध्यें अंतर्भूत होतात. (असे मंत्रविभाग सांगून ब्राह्मण विभाग सांगतात) ब्राह्मण नांवाच्या वेद भागामध्यें तीन प्रकार आहेत ; त्यांतील प्रथम प्रकार विधिरूप आहे।।१९।।

द्वितीयमर्थवादाख्यं तृतीयं तद्विलक्षणम्।

भाट्टा आहुर्विधिं शब्दभावनां च नियोगकम्।।२०।।

प्राभाकरास्तार्किकाद्या इष्टसाधनतेति च।

उत्पत्तिरधिकारश्च विनियोगः प्रयोगकः।।२१।।

अन्वय :- द्वितीयं अर्थवादाख्यं, तृतीयं तद्विलक्षणं, भाट्टाः शब्द भावनां विधि आहुः, च प्राभाकराः नियोगकं, तार्किकाद्याः इष्ट साधनता इति च, उत्पत्तिः अधिकारः विनियोगः च प्रयोगकः।

अर्थ :- दुसरा प्रकार अर्थवादरूप, व तिसरा, विधि- अर्थवाद- विलक्षण, समजावा. (त्यांतील विधीचे स्वरूप सांगतात) भट्टपादानुयायि मीमांसक प्रवर्तनारूप शब्दभावनेस विधि म्हणतात. प्राभाकर, अपूर्वरूप नियोगास, व तार्किकादिक इष्ट साधनतेस विधि म्हणतात. (त्या विधीचे) उत्पत्ति, अधिकार, विनियोग व प्रयोग असे चार प्रकार आहेत.

भावार्थ :- विधीच्या अर्थाविषयी प्राभाकर, तार्किक व भाट्ट अशीं तीन मते आहेत. त्यांत प्राभाकर अपूर्वास विधि मानतात. परंतु हा अर्थ अलौकिक आहे. म्हणून त्यास विधिरूपता मानणे गौरवावह आहे. केवळ इष्टसाधनताज्ञान प्रवृत्तीस कारण नसून कृतिसाध्यतादिज्ञानहि कारण मानावे लागते. म्हणून ज्ञायमान इष्ट साधनता हा तार्किक पक्षहि परिष्कृत केल्यास गुरू होतो आहे म्हणून शब्दभावना अपरपर्याय-प्रवर्तना म्हणजे पुरुष प्रवृत्तीला जनक असा शब्दाचा व्यापारविशेष. हा भट्टपक्ष लघु असल्यामुळे ग्राह्य आहे।।२०।।।।२१।।

चतुर्विध विधीचे फल व स्वरूप सांगतात --

एवं चतुर्विधो ज्ञेयो विधिर्ज्ञातुरभीष्टदः।

देवताकर्मस्वरूपमात्रबोधक एव यः।।२२।।

अन्वय :- एवं चतुर्विधः विधिः ज्ञातुः अभीष्टदः ज्ञेयः यः एव देवताकर्मस्वरूपमात्रबोधकः।

अर्थ :- असा चार प्रकारचा विधि ज्ञात्यास इष्ट फळ देणारा आहे असे समजावे. जो विधि कर्मस्वरूप, द्रव्य व देवता यांचाच बोध करतो (तो उत्पत्ति विधि म्हणावा असा पुढील श्लोकांशी संबंध समजावा.)

भावार्थ :- उत्पत्ति, अधिकार, विनियोग व प्रयोग या चार विधींच्या ज्ञानाचे फळ अभीष्ट सिद्धि आहे. त्याचा क्रम, विधीचे ज्ञान कर्मानुष्ठानामध्यें प्रवृत्त करते व अनुष्ठानाने इष्ट सिद्धि होते असा समजावा. त्यांतील उत्पत्ति विधीचे लक्षण केवळ कर्माचे स्वरूप प्रतिपादन करणे असे आहे. द्रव्य व देवता अशीं कर्माची दोन रूपें आहेत. याचेच केवल प्रतिपादन करणारा विधि उत्पत्ति विधि होय।।२२।।

आग्नेयोष्टाकपालो हीत्यादिरुत्पत्तिरुच्यते।

सेतिकर्तव्यताकस्य करणस्याधिकारकः।।२३।।

यागादेः फलसंबंधबोधकस्तदुदाहृतिः।

स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतीति हि।।२४।।

अन्वय :- (सः) उत्पत्तिः उच्यते, तदुदाहृतिः आग्नेयोष्टाकपालो हीत्यादिः, सेतिकर्तव्यताकस्य यागादेः करणस्य फलसंबंधबोधकः अधिकारकः, तदुदाहृतिः स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतीति हि।

अर्थ :- तो उत्पत्ति विधि समजावा. त्याचे उदाहरण अग्निदेवताक अष्टाकपाल पुरोडाशद्रव्यक याग व याच्यासारखे अन्य याग होय. इतिकर्तव्यतायुक्त यागादि साधनाचा फलसंबंध कथन करणारा विधि अधिकारविधि समजावा. *दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत* हे त्याचे उदाहरण प्रसिद्ध आहे.

भावार्थ :- अग्निदेवतेस उद्देशून आठ कपालावर संस्कृत केलेला पुरोडाश

हे द्रव्य व दर्शपूर्णमास काळ ज्या यागास सांगितला आहे, त्या यागास अग्निदेवताक अष्टकपाल पुरोडाशद्रव्यक याग म्हणतात. अशा यागामध्यें द्रव्य व देवताच सांगितले असल्यामुळे उत्पत्ति विधिचे लक्षण येते. याग करावा असे सांगितले असतां तो कसा करावा अशी जिज्ञासा निर्माण होते व त्याच प्रकरणामध्यें प्रयाज, अनुयाज प्रभृति अंगसमूह सांगितला आहे. ह्यास फलाची आकांक्षा असते. याप्रमाणे यागास व अंगसमूहास साकांक्षता असल्यामुळे उभयांचा संबंध होऊन प्रयाजादि अंगांनीं युक्त याग करावा असा बोध होऊन याग करण्याचा प्रकार आपल्यास समजतो (कर्म करण्याच्या प्रकारास इतिकर्तव्यता म्हणतात.) इतिकर्तव्यता प्रयाजादिक होय. अशा इतिकर्तव्यतेने युक्त अशा यागादि साधनांचे फल ज्या वाक्यांनीं सांगितले जाते त्यास अधिकारविधि म्हणतात. असे लक्षण 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' या वाक्यामध्यें येते, म्हणून ते उदाहरण होय।।२४।।

विनियोगोऽङ्गसंबन्धबोधकस्तदुदाहृतिः।
समिधो यजतीत्यादिः प्रयोगश्च चतुर्थकः।।२५।।

अन्वय :- अंगसंबन्धबोधकः विनियोगः, तदुदाहृतिः समिधो यजति इत्यादिः, च चतुर्थकः प्रयोगः।

अर्थ :- प्रधानाचा व अंगाचा संबंध सांगणारा विधि विनियोगविधि. त्याचे उदाहरण समिधो यजति इत्यादि वाक्यांनी सांगितलेले याग. आणि चवथा विधि प्रयोग (त्याचे लक्षण पुढील श्लोकामध्यें प्रतिपादन करतात.)

भावार्थ :- ज्याचे साक्षात् फल असते त्यास प्रधान म्हणतात व त्याचेजवळ फलरहित जें कर्म सांगितलेले असते त्यास अंग असे म्हणतात. अशा प्रधानाचा व अंगाचा संबंध ज्याने समजतो त्या विधीस विनियोग संज्ञा आहे. समिधो यजति या वाक्याने सांगितलेल्या यागास समिद्याग म्हणतात. तो दर्शपूर्णमास प्रकरणांमध्यें पठित आहे. दर्शपूर्णमासास फल सांगितलेले आहे व समिद्यागास फल सांगितले नाही म्हणून त्यांस अंगसंज्ञा व दर्शपूर्णमासास प्रधान संज्ञा आहे. फळ कसे संपादन करावे अशी प्रधानास इति कर्तव्यताकांक्षा असून समिदादियागास फळाची आकांक्षा आहे म्हणून उभय आकांक्षारूप प्रकरण प्रमाणांनीं उभयांचा संबंध होऊन दर्शपूर्णमासाचे अंगत्व समिद्यागास प्राप्त

होते।।२५।।

अङ्गप्रधानाख्यकर्मप्रयोगैक्यावबोधकः।

विधित्रयान्वितः श्रौतमूचुः कल्पं च केचन।।२६।।

अन्वय :- अंगप्रधानाख्यकर्मप्रयोगैक्यावबोधकः विधित्रयान्वितः (तं) केचन श्रौतं कल्पं ऊचुः।

अर्थ :- अंगकर्म व प्रधानकर्म यांचे अनुष्ठानामध्यें ऐक्य सांगणारा म्हणजे सहभावरूप साहित्य सांगणारा विधि प्रयोगविधि होय. उत्पत्ति, अधिकार व विनियोग अशा तीन विधींचे मेलन रूप हा आहे. त्यास कोणी श्रौत, कोणी कल्पसूत्र असे म्हणतात।

भावार्थ :- अंग व प्रधान यांची एकवाक्यता होऊन सांगप्रधानाचे अनुष्ठान एक करावे असे सिद्ध होते. एक अनुष्ठान म्हणजे अंग व प्रधान यांचे सहानुष्ठान ; ते एक कालामध्यें करणे संभवत नाही म्हणून अविलंबाने करणे प्राप्त हाते. यासच साहित्य असे म्हणतात. असे साहित्य प्रतिपादन करणारा प्रयोग विधि, अविलंबाने अनुष्ठान नियतक्रमाशिवाय घडत नसल्यामुळे नियतक्रमाचेही विधान करतो, हा सर्व अर्थ एकवाक्यतापन्नविधित्रयाचाच असल्यामुळे प्रयोगविधि हा स्वतंत्र नसून विधित्रयाचे ऐक्य होय. यास श्रौत व कल्प अशा संज्ञा आहेत।।२६।।

इमं विद्वान् तथा कर्मस्वरूपं फलभाग् भवेत्।

कर्मस्वरूपं द्विविधं गुणकर्मार्थकर्म च।।२७।।

अन्वय :- .इमं तथा कर्मस्वरूपं विद्वान् फलभाक् भवेत् गुणकर्म च अर्थकर्म (इति) कर्मस्वरूपं द्विविधम्।

अर्थ :- ह्या विधिचतुष्टयास जाणणारा व तसेच कर्मस्वरूप जाणणारा फलभागी होतो. गुणकर्म व अर्थकर्म असे कर्मस्वरूप दोन प्रकारचे आहे।

भावार्थ :- विधिचतुष्टयाचे ज्ञान व कर्मस्वरूपाचे ज्ञान संपादन करून कर्म केल्यास कर्माचे फल मिळते म्हणून विधिस्वरूपाचे निरूपण आतांपर्यंत केले. यापुढें कर्मस्वरूपाचे निरूपण लक्षण व उदाहरण देऊन करतात।।२७।।

ऋतुकारक युक्तं यद्विहितं गुणकर्म तत्।

चतुर्धोत्पत्तिविकृतिसंस्कृतिप्राप्तिभेदतः।।२८।।

अन्वय :- ऋतुकारकयुक्तं विहितं यत् तत् गुणकर्म, उत्पत्ति विकृतिसंस्कृतिप्राप्तिभेदतः चतुर्धा।

अर्थ :- यज्ञसाधनीभूत द्रव्य देवतादिकांच्या उद्देशाने विहित जें असते ते गुणकर्म. ते उत्पत्ति, विकृति, संस्कृति व प्राप्ति अशा मेदांमुळे चार प्रकारचे आहे।।२८।।

त्याची उदाहरणे क्रमाने देतात ---

यूपं तक्षत्यादधीत वसन्तेऽग्नीनितीह तु।

तक्षणाधानसंस्काराख्यविशेषविशिष्टता।।२९।।

यूपाग्न्यादेः स्मृतोत्पत्तिरेवमुन्नेयमन्यतः।

सोमं सुनोति व्रीहीश्चावहन्ति विकृतिस्त्विह।।३०।।

अन्वय :- यूपं तक्षति वसंतेऽग्नीन् आदधीत इति इह तु यूपाग्न्यादेः तक्षणाधानसंस्काराख्यविशेषविशिष्टता उत्पत्तिः स्मृता एवं अन्यतः उन्नेयम्। (सोमं सुनोति या चरणाचा अन्वय पुढील श्लोकाशीं आहे.)

अर्थ :- यूपाचे तक्षण कराचे, वसंत काळामध्यें अग्नीचे आधान करावे, या वाक्यांत यूप व अग्नि यांना क्रमाने तक्षण व आधान नांवाचे संस्कार सांगितले आहेत. त्यांना ते संस्कार केले असतां संस्कारविशिष्टता येते. हीच उत्पत्ति समजावी. याप्रमाणे अन्य ठिकाणी समजावे.

भावार्थ :- यज्ञामध्यें पशुबंधनार्थ असलेल्या स्तंभविशेषास यूप म्हणतात. तो औदुंबर, खदिरादि विशेष वृक्षाचा करावयाचा असून तक्षणादि विशेष संस्कार त्याचेवर केल्यानंतर शास्त्रीय यूप अशी संज्ञा त्यास प्राप्त होते. अर्थात् तक्षणादि संस्काराने यूपाची उत्पत्ति मानावी लागते. याप्रमाणे अग्निहोत्री यांचे अग्नि, आधान नावाचे कर्म विशेषे करून संस्कृत करावे लागतात. नंतरच त्यास आहवनीय, गार्हपत्य व दक्षिणाग्नि अशा संज्ञा प्राप्त होतात ; म्हणून ते आधानादि संस्कारानेच उत्पन्न होतात असे सिद्ध होते. याप्रमाणे यज्ञसाधन यूप व अग्नि यांचे उद्देशाने तक्षण व आधान सांगितल्यामुळे त्यास उत्पत्ति गुणकर्म म्हणतात।।२९।।।।३०।।

तयोः क्रमादभिषवावघाताभ्यां प्रकीर्तिता।

व्रीहीन् प्रोक्षति पत्न्याज्यं वीक्षते त्विह चानयोः।।३१।।

अन्वय :- सोमं सुनोति व्रीहीश्चावहन्ति इह तु क्रमात् तयोः अभिषवावघाताभ्यां विकृतिः प्रकीर्तिता (व्रीहीन् प्रोक्षति या चरणाचा अन्वय पुढें आहे.)

अर्थ :- सोमाचा अभिषव करावा. व्रीहीचे अवहनन करावे. या ठिकाणी क्रमाने सोमाची व व्रीहीची अभिषव व अवघात यांनीं विकृति सांगितली आहे. हे विकृति गुणकर्म होय.

भावार्थ :- यज्ञांग सोमरसाकरतां सोमाचा अभिषव व यज्ञांग पुरोडाशाकरतां व्रीहीचे अवहनन सांगितले आहे; अर्थात् यज्ञसाधनोद्देशाने अभिषव व अवहनन विहित असल्यामुळे गुणकर्माचे लक्षण उभयामध्यें आहे व अभिषव व अवहननांनीं क्रमाने सोमाची व व्रीहीची विकृति होत असल्यामुळे विकृति गुणकर्माचे उदाहरण समजावे।।३१।।

प्रोक्षणेक्षणतः प्रोक्ताः विशिष्टा संस्कृतिः खलु।

गां पयो दोग्धि स्वाध्यायोऽध्येतव्योऽत्राप्तिरुच्यते।।३२।।

अन्वय :- व्रीहीन् प्रोक्षति च पत्नी आज्यं वीक्षते इह तु अनयोः खलु प्रोक्षणेक्षणतः विशिष्टा संस्कृतिः प्रोक्ता।(गां पयो दोग्धि याचा अन्वय पुढे आहे.)

अर्थ :- व्रीहीचे प्रोक्षण करावे आणि पत्नीने आज्य अवलोकन करावे. या ठिकाणी व्रीही व आज्य यांची प्रोक्षण व ईक्षण यांनीं विशिष्ट संस्कृति सांगितली आहे.

भावार्थ :- प्रोक्षणांनी व्रीहीचे स्वरूप उत्पन्न होत नाही व विकृति, आप्ति यांचा संभव नाही म्हणून प्रोक्षणाने व्रीहीचे ठिकाणी एक प्रकारचा विशेष संस्कार होतो असे सिद्ध होते, म्हणून यास संस्कृति गुणकर्म म्हणावे. याप्रमाणे पत्नीकर्तृक ईक्षणाने आज्याच्या ठिकाणी संस्कार होत असल्यामुळे तेही संस्कृति गुणकर्म समजावे।।३२।।

दोहनाध्ययनाभ्यां च पयआदेः सतो मता।

एतच्चतुष्टयं त्वङ्गमङ्गिनः कथितं क्रतोः।।३३।।

अन्वय :- गां पयो दोग्धि, स्वाध्यायः अध्येतव्यः, अत्र आप्तिः उच्यते (सा च) सतः पयआदेः दोहनाध्ययनाभ्यां मता अंगिनः क्रतोः एतच्चतुष्टयं तु अंगं कथितम्।

शिक्षात्रयम्।

अर्थ :- गाईपासून दुग्ध दोहन करावे, स्वशाखेचे अध्ययन करावे ; या ठिकाणी आप्ति समजावी आणि ती विद्यमान दुग्धादिकांची दोहनादिकाने मान्य आहे. प्रधानभूत यज्ञाचे हे चतुष्टय अंग सांगितले आहे.

भावार्थ :- गाईच्या कासेमध्यें असलेले दूध दोहनाने प्राप्त होते म्हणून यास आप्ति गुणकर्म म्हणतात व याप्रमाणे गुरूचे ठिकाणी असलेला वेद अध्ययनाने शिष्यास प्राप्त करतां येतो म्हणून तेही आप्ति कर्म समजावे (आपल्या वेदास स्वाध्याय अथवा स्वशाखा म्हणतात) असे हे चार प्रकारचे गुणकर्म प्रधान क्रतूचे(यज्ञाचे) अंग समजावे।।३३।।

यत्कारकाण्यनाश्रित्य विहितं चार्थकर्म तत्।
अङ्गं प्रधानमिति च द्विविधं परिकीर्तितम्।।३४।।

अन्वय :- कारकाणि अनाश्रित्य च यत् विहितं तत् अर्थकर्म च अंगं प्रधानं इति द्विविधं परिकीर्तितम्।

अर्थ :- यज्ञ साधनाचा आश्रय न करतांच जें विहित असते ते अर्थकर्म समजावे. आणि ते अंग व प्रधान असे दोन प्रकारचे सांगितले आहे.

भावार्थ :- यज्ञांगसाधनाचा आश्रय न करतां विहित असणे हे अर्थकर्माचे लक्षण आहे. आत्मसमवेत अपूर्वाच्या उत्पत्तीस कारण असेही त्याचे लक्षण आहे. अर्थकर्माचे अंग व प्रधान असे दोन भेद आहेत. नित्य, नैमित्तिक, काम्य असे याचे तीन प्रकार व ऐहिक, आमुष्किक व ऐहिकामुष्मिक असे पुनः त्याचे तीन प्रकार आहेत।।३४।।

प्रधान व अंग यांचे लक्षण व अंगाचे भेद सांगतात ---

अनन्यार्थं प्रधानं चान्यार्थमङ्गं च तद्द्विधा।
सन्निपत्योपकार्यारादुपकारकभेदतः।।३५।।

अन्वय :- अनन्यार्थं प्रधानं च अन्यार्थं अंगं तत् सन्निपत्योपकार्यारादुपकारकभेदतः द्विधा।

अर्थ :- अन्याकरतां जें नसते ते प्रधान व अन्याकरतां जें ते अंग समजावे ; ते अंग सन्निपत्योपकारक व आरादुपकारक अशा भेदाने दोन प्रकारचे आहे.

भावार्थ :- ज्या कर्माने अन्यकर्माची सिद्धि होत नसून अन्य कर्माने ज्याची सिद्धि होते ते प्रधानकर्म व ज्या कर्माने अन्यकर्माची सिद्धि होते ते अंगकर्म.

क्रमाने दर्शपूर्णमास व प्रयाज ही उदाहरणे समजावीत।।३५।।

आद्यं प्रधानस्वरूपनिर्वाहकमिति स्मृतम्।

संप्रोक्षणावघातादि फलोपकार्यथापरम्।।३६।।

अन्वय :- प्रधानस्वरूपनिर्वाहकं आद्यं स्मृतम् संप्रोक्षणावघातादि इति (उदाहृतिः) अथ फलोपकारि अपरम्।

अर्थ :- प्रधानयागाचे स्वरूप निर्माण करणारे कर्म, सन्निपत्योपकारक समजावे. त्याचे संप्रोक्षण अवघातादि उदाहरण होय. यागापासून उत्पन्न होणाऱ्या फलास उपकारक जें कर्म ते आरादुपकारक समजावे.

भावार्थ :- संप्रोक्षण अवघातादि संस्कार करून संस्कृत झालेल्या व्रीहीच्या पुरोडाशानेच आग्नेयादि प्रधान याग केल्यास याग स्वरूप निष्पन्न होते, अन्यथा होत नाही ; म्हणून संप्रोक्षणादिक प्रधानस्वरूपोत्पत्तीस कारण होतात. अशा रीतीने प्रधान स्वरूपनिर्वाहकत्व हे सन्निपत्योपकारकाचे लक्षण प्रोक्षणादिकामध्यें येते. याप्रमाणे यागस्वरूप निष्पन्न होऊन अपूर्व निर्माण होते. त्या अपूर्वापासून होणाऱ्या फलास कारण जें होते ते आरादुपकारक. त्याचे उदाहरण पुढें देतात।।३६।।

प्रयाजाद्येवं पूर्णाङ्गयुग्विधिः प्रकृतिर्मता।

दर्वीहोमस्तदुभयविलक्षणविधिर्मतः।।३७।।

अन्वय :- प्रयाजादि (उदाहरणं) एवं पूर्णांगयुक् विधिः प्रकृतिः मता, तदुभयविलक्षणविधिः दर्वीहोमः मतः।

अर्थ :- प्रयाज - अनुयाजादि, आरादुपकारकाचे उदाहरण समजावे. याप्रमाणे समग्र अंगांनी युक्त विधीस प्रकृति म्हणतात. अर्थात् समग्र अंगांनी रहित विधीस विकृति संज्ञा सूचित होते. एखादा विधि प्रकृति - विकृति - विलक्षण असतो त्याचे उदाहरण दर्वीहोम समजावे.

भावार्थ : --- प्रधान दर्शपूर्णमासजन्य अपूर्व व आरादुपकारक प्रयाजादि जन्य अपूर्व यापासून फलापूर्व निर्माण होऊन फल निर्माण होते. याप्रमाणे प्रयाजादिक फलोपकारक असल्यामुळे आरादुपकारकाचे उदाहरण होते. याप्रमाणे अपेक्षित संपूर्ण अंगांनी युक्त विधि दर्शपूर्णमासासारखे प्रकृति व संपूर्ण अंगाचा उपदेश जेथे नसतो असे सौर्ययागादिक विकृति. जो प्रकृति नाही व जो

विकृति नाही असा उभय विलक्षण दर्वीहोम, याप्रमाणे विधिव्यवस्था आहे।।३७।।

ब्राह्मणाचे तीन प्रकार पूर्वी सांगितले आहेत ; त्यापैकीं विधीचे निरूपण झाले. द्वितीय प्रकार अर्थवाद ; त्याचे निरूपण करतात ---

त्रिधार्थवादोऽत्र विधिशेषभूतं हि वाक्यकम्।

प्रमान्तरविरुद्धार्थबोधको गुणवादकः।।३८।।

अन्वय :- अत्र विधिशेषभूतं हि वाक्यकं अर्थवादः (स च) त्रिधा, प्रमांतरविरुद्धार्थबोधकः गुणवादकः।

अर्थ :- ब्राह्मणात्मक वेदामध्यें विधिशेषभूत वाक्यास अर्थवाद म्हणतात. (तो) तीन प्रकारचा आहे. अन्य यथार्थ ज्ञानाशीं विरूद्ध असलेल्या अर्थाचा बोध करणारा गुणवाद.

भावार्थ :- ब्राह्मणांतर्गत विधिवाक्याचे सन्निध अथवा निषेधवाक्याचे सन्निध असलेल्या वाक्यास अर्थवाद संज्ञा आहे व गुणवाद, अनुवाद, भूतार्थवाद असे त्याचे तीन भेद आहेत. विधिवाक्याशी त्याची एकवाक्यता होऊन विधेयप्राशस्त्याचा अर्थवादांनीं बोध होतो व विधीमध्यें प्रवृत्ति होते. याप्रमाणे अर्थवाद सप्रयोजन असतो. निषेधसमभिव्याहृत अर्थवाद निषेध्यनिंदा प्रतिपादन करून निषेध्यापासून निवृत्त करणारा असल्यामुळे तोही सफल आहे. प्राशस्त्य अथवा निंदाप्रतिपादक विधिशेषभूत वाक्य हे अर्थवादाचे लक्षण आहे व प्रमाणांतरविरूद्धार्थप्रतिपादकत्व हे गुणवादाचे लक्षण आहे।।३८।।

आदित्यो यूप इत्यादिर्द्वितीयस्त्वनुवादकः।

प्रमान्तराप्तार्थबोधी यथाऽग्निर्हिमभेषजम्।।३९।।

अन्वय :- आदित्यो यूप इत्यादिः, द्वितीयः तु प्रमांतराप्तार्थबोधी अनुवादकः, यथा अग्निः हिमभेषजम्।

अर्थ :- गुणवादाचे उदाहरण आदित्यो यूपो भवति हे आहे. दुसरा, अन्ययथार्थ ज्ञानाने प्राप्त असलेल्या अर्थांचे प्रतिपादन करणारा अनुवाद समजावा. त्याचे उदाहरण अग्नि हा थंडीचे औषध आहे।

भावार्थ :- यूपास आदित्यरूपता प्रत्यक्ष विरूद्ध आहे म्हणून युपास आदित्यरूपतेचे प्रतिपादन यूपप्रशंसार्थ असून यूपविधीशीं त्याची एकवाक्यता होते

व तद्द्वारा ते वाक्य सप्रयोजन होते, परंतु आपाततः प्रमाणांतरविरूद्ध

असल्यामुळे त्यास गुणवाद म्हणतात. प्रमाणांतराने ज्ञात असलेल्या अर्थाचे प्रतिपादन करणारा अनुवाद असून अग्निर्हिमस्य भेषजं हे त्याचे उदाहरण आहे. थंडीचे निवारण वन्हीने होते हे प्रत्यक्ष सिद्ध आहे. तोच अर्थ या अर्थवादाने कथन केला असल्यामुळे प्रमाणांतरावगतार्थप्रतिपादकत्व हे अनुवादाचे लक्षण तेथें समन्वित होते।।३९।।

मानान्तरविरोधाप्तिविहीनो गुणबोधकः।

भूतार्थवाद इन्द्रोऽस्त्र वृत्राय प्राहिणोदिति।।४०।।

अन्वय :- मानान्तरविरोधाप्तिविहीनः, गुणबोधकः, इन्द्रोऽस्त्रं वृत्राय प्राहिणोत् इति भूतार्थवादः।

अर्थ :- मानांतरविरोध व मानांतर प्राप्तिरहित कर्माचे प्राशस्त्य बोधित करणारा भूतार्थवाद समजावा. इंद्र वृत्रासुरावर वज्रास्त्र सोडता झाला हे त्याचे उदाहरण होय.

भावार्थ :- या उदाहरणामध्यें अन्य प्रमाणाचा विरोध नाही व अन्य प्रमाणांनीं हा अर्थ प्राप्तही नाही म्हणून भूतार्थवादाचे लक्षण समन्वित होते।।४०।।

विधिस्तुतिपरत्वे तु समानेऽपि तृतीयकः।

देवाधिकरणन्यायात्स्वतःप्रामाण्यरूपकः।।४१।।

अन्वय :- विधिस्तुतिपरत्वे समानेपि तृतीयकः तु, देवताधिकरण न्यायात् स्वतःप्रामाण्यरूपकः।

अर्थ :- सर्व अर्थवादाचे विधिस्तुतीमध्यें तात्पर्य समान असतांनाही तृतीय भूतार्थवाद हा देवताधिकरण न्यायावरून स्वार्थाविषयींही प्रमाण आहे.

भावार्थ :- गुणवाद व अनुवाद यांचे स्वार्थामध्यें तात्पर्य मानतां येत नाही. गुणवादामध्यें प्रमाणांतराचा विरोध असतो व अनुवादामध्यें अन्य प्रमाणांनी तो अर्थ सिद्ध असतो ; म्हणून अनधिगताबाधितार्थ प्रतिपादकत्वरूप प्रामाण्य स्वीकारतां येणे शक्य नाही. तसे भूतार्थवादामध्यें नाही. त्याचा अर्थ प्रमाणांतराने प्राप्त नसून प्रमाणांतरविरूद्धही नसतो, म्हणून त्याचे प्रतीयमान अर्थामध्यें प्रामाण्य अबाधित असते हा अर्थ भगवान् बादरायणांनी देवताधिकरणामध्यें सिद्ध केला आहे।।४१।।

वेदाचे प्रयोजन प्रकारांतराने सांगतात.

त्रय्या हौत्रादिभेदेन प्रयोगास्त्रिविधा मताः।
यज्ञानुपयुक्तोऽप्यथर्वा शान्त्यादिबोधकः।।४२।।

अन्वय :- त्रय्याः होत्रादिभेदेन त्रिविधाः प्रयोगाः मताः यज्ञाद्यनुपयुक्तः अपि अथर्वा शांत्यादिबोधकः।

अर्थ :- ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद या वेदत्रयीचे हौत्र, आध्वर्यव व औद्‌गात्र अशा भेदाने तीन प्रकारचे प्रयोग मान्य आहेत. यज्ञादिकास उपयोगी नसलेलाही अथर्ववेद शांतिक पौष्टिकादि कर्माचा बोध करतो.

भावार्थ :- मंत्रब्राह्मणात्मक द्विविध वेदाचे प्रयोजन, मंत्र, विधि व अर्थवाद अशा रूपाने आतांपर्यंत सांगितले. सामान्यरूपाने ऋग्वेदाचे हौत्रकर्म, यजुर्वेदाचे आध्वर्यकर्म व सामवेदाचे औद्‌गातृकर्म असे असून या कर्मत्रयाचा अंतर्भाव एका यज्ञक्रियेमध्यें असतो ; म्हणून यज्ञकर्म हे वेदत्रयाचे प्रयोजन आहे. अथर्ववेद यज्ञामध्यें उपयुक्त नसून त्याचे शांत्यादिकर्म हे सामान्य प्रयोजन आहे।।४२।।

अथर्ववेदाचे कर्म भिन्न आहे त्याप्रमाणे शाखाभेदाने कर्मभेद शंकेचा परिहार करतात।

शाखाभेदेऽपि कर्मैक्यं प्रतिवेदमिति स्थितिः।
वेदान्तवाक्यजातं विध्यर्थोभयविलक्षणम्।।४३।।

अन्वय :- प्रतिवेदं शाखाभेदेपि कर्मैक्यं इति स्थितिः, वेदान्तवाक्यजातं विध्यर्थोभयलक्षणम्।

अर्थ :- प्रत्येक वेदामध्यें शाखा अनेक असल्या तरी कर्म एक असा सिद्धांत आहे. वेदांतवाक्यसमूह विधि व अर्थवादरूप नसून तद्‌भिन्न आहे.

भावार्थ :- वेदामध्यें शाखा भिन्न भिन्न असून त्यांमध्यें कांही कर्मप्रयोगही भिन्न दिसतात. एका वेदाच्या सर्व शाखेमध्यें असलेल्या कर्मांचे अनुष्ठान एकास अशक्य आहे. केवळ आपल्याच शाखेचे अनुष्ठान केल्यास विकल होते की काय अशी शंका येते, परंतु कर्म एकच आहे. शाखाभेद कर्मभेदक होऊं शकत नाही. कारण ते कर्मभेदक प्रमाण नव्हें ; म्हणून आपल्या शाखेचेच अनुष्ठान करावे. कर्म एकच असल्यामुळे इतर शाखेतील गुणांचा संग्रह करतां येतो।।४३।।

ब्राह्मणाच्या तीन भागांपैकी विधि व अर्थवाद यांची व्यवस्था सांगितली.

तद्भिन्न वेदांतवाक्यसमूहाची व्यवस्था सांगतात।

अज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठानात्प्रतिपादनात्।

न विधिस्तत्स्वयं स्वार्थे ज्ञानानन्दपरात्मनि।।४४।।

अन्वय :- तत् अज्ञातज्ञापकत्वेऽपि अनुष्ठानप्रतिपादनात् न विधिः स्वार्थे ज्ञानानन्दपरात्मनि स्वयं (प्रमाणम्)।

अर्थ :- ते वेदांत वाक्यजात, अज्ञात अर्थाचे ज्ञापन करीत असतांहि अनुष्ठान सांगत नसल्यामुळे विधिरूप नव्हे (व अन्य शेष नसल्यामुळे अर्थवादरूपही नव्हे); तथापि ते आपल्या सच्चिदानंद परमात्मारूप अर्थाविषयीं स्वतः प्रमाण आहे.

भावार्थ :- अज्ञातज्ञापकत्वरूप प्रामाण्य वेदांत वाक्यास आहे. त्यांनी सांगितलेल्या सच्चिदानंदस्वरूपाचे ज्ञान संपादन केल्यास परमपुरूषार्थ सिद्धि होते, म्हणून त्यास विधि व अर्थवाद द्वारा प्रयोजन सांगण्याचे कारण नाही।।४४।।

त्यास विध्यर्थवादरूपता संभवत नसून त्याचे तात्पर्य स्वार्थामध्येंच आहे असे दाखवितात.

उपक्रमादिषड्लिङ्गबलवत्त्वेन च स्वतः।

प्रमाणभूतमप्यन्यान्सर्वानपि विधीन् स्वयम्।।४५।।

आपादयत्येव बुद्धिशुद्धिद्वारा स्वशेषताम्।

तस्यान्यशेषत्वाभावान्नार्थवादत्वमीरतम्।।४६।।

अन्वय :- उपक्रमादिषड्लिङ्गबलवत्वेन स्वतः प्रमाणभूतं, अपि च अन्यान् सर्वान् अपि विधीन् बुद्धिशुद्धिद्वारा स्वशेषतां एव आपादयति, अन्यशेषत्वाभावात् तस्य तस्य अर्थवादत्वं न ईरितम्।

अर्थ :- वेदांतवाक्यजात, उपक्रमादि सहा लिंगांच्या सामर्थ्याने युक्त असल्यामुळे स्वार्थामध्येंच प्रमाण आहे आणि ते स्वतः, अन्य सर्व विधिनिषेधास स्वतःचे अंगत्वच आपादान करते. ते दुसऱ्याचे अंग होत नसल्यामुळे त्यास अर्थवादरूपता संभवत नाही।

भावार्थ :- उपक्रमोपसंहार, अभ्यास, अपूर्वता, फल, अर्थवाद व उपपत्ति

ही सहा लिंगें तात्पर्यनिर्णय करणारीं आहेत. वेदांताचे तात्पर्य लिंगषट्काने सच्चिदानंद परमात्म्यामध्यें आहे असे सिद्ध होते. ' सदेव सौम्येदमग्रआसीत् ' या वचनाने सच्चिदानंदाचा उपक्रम व ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वं ' याने उपसंहार केला आहे. *तत्त्वमसि* असा नऊ वेळां अभ्यास केला आहे. हा अर्थ अपूर्व आहे. *मुक्तिफल* सांगितले आहे. जगाचे सृष्टि, स्थिति, लय याचेपासून असा अर्थवाद व मृत्तिकादि दृष्टांताने उपपत्ति सांगितली आहे. याप्रमाणे षड्विधतात्पर्ययुक्त वेदांत वाक्यजात प्रबळ होऊन स्वार्थाविषयीं प्रमाण होते व इतर सर्व विधिनिषेधास अंगत्व प्रतिपादन करते. सर्व विधिनिषेधात्मक कर्म चित्तशुद्धीस कारण आहे. त्यापासून साधनचतुष्टय प्राप्त होते. तदनंतर वेदांतवाक्य विचाराने परमात्मज्ञान व त्याने मोक्ष अशा क्रमाने सर्व कर्म चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानाचे अंग होते. ज्ञानानंतर कृतकृत्यता आहे म्हणून ज्ञान हे इतरांचे अंग नसून सर्वांचे अंगी अथवा प्रधान आहे. त्यामुळे त्यास अर्थवादरूपता संभवत नाही।।४५।।।।४६।।

वेदांताचा अर्थ प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं बाधित असल्यामुळे प्रमाण नाही अशी शंका येते. त्याविषयीं परिहार सांगतात.

अबाधिताविज्ञातार्थज्ञापकं ह्येतदेव हि।

बलिष्ठत्वात्सदितरैः प्रमाणैर्न विहन्यते।।४७।।

अन्वय :- एतदेव हि अबाधिताविज्ञातार्थज्ञापकं हि सत् बलिष्ठत्वात् इतरैः प्रमाणैः न विहन्यते।

अर्थ :- वेदांतवाक्यजातच अबाधित व अविज्ञात अर्थाचे प्रतिपादन करते म्हणून ते तात्त्विक आहे. तात्त्विकत्वाने ते प्रबल असल्यामुळे इतर प्रमाणाने बाधित होत नाही.

भावार्थ :- कालत्रयामध्यें बाधित न होणारे व इतर प्रमाणाने ज्ञात न होणारे असे परमात्मतत्त्व एका वेदांतानेच प्रतिपादन केले आहे. असा अर्थ अन्य कोणत्याही प्रमाणाने प्रतिपादन केलेला नाही, म्हणून वेदांत हे तात्विक प्रमाण अशी प्रसिद्धि आहे. इतरांस व्यावहारिक प्रामाण्य आहे. व्यावहारिकापेक्षां तात्विक प्रबल असल्यामुळे व्यावहारिक प्रमाणाने वेदांतप्रमाणाचा बाध होत नाही ; त्यामुळे वेदांत स्वतः प्रमाण व तदुक्त अर्थ सर्वप्रधान असे सिद्ध होते।।४७।।

वेदांताचे अबाधितप्रामाण्य असल्यामुळे तदुक्त उपासनेचे निरूपण करतात.

अत्राधिकारभेदेन क्रममुक्त्या उपासनम्।

प्रोक्तं त्रिधाङ्गावबद्धप्रतीकाहंग्रहाभिधम्।।४८।।

अन्वय :- .अत्र अधिकारिभेदेन उपासनं प्रोक्तं क्रममुक्त्यै अंगावबद्धप्रतीकाहंग्रहाभिधं त्रिधा।

अर्थ :- ह्या वेदांतामध्यें सकाम, निष्काम अशी अधिकारभेदाने उपासना सांगितली आहे. क्रममुक्तीकरतां अंगावबद्ध, प्रतीक व अहंग्रह नामक तीन प्रकारची उपासना आहे.

भावार्थ :- सगुणोपासना क्रममुक्तीकरतां व निर्गुणोपासना सद्योमुक्तीकरतां आहे. निष्काम पुरूषास निर्गुणोपासना, उपासनेपासून ज्ञान व ज्ञानापासून सद्योमुक्ति आहे. सकाम, मुमुक्षु यास सगुणोपासना, दिव्यभोगप्राप्तिद्वारा, वैराग्य क्रमाने ज्ञान व नंतर मुक्ति आहे असा क्रममुक्तीचा प्रकार असून त्याकरतां सगुणोपासना, अंगावबद्ध, प्रतीक व अहंग्रह अशा भेदाने तीन प्रकारची आहे. प्रतीकोपासनेस तटस्थोपासना असेही म्हणतात।।४८।।

सद्योमुक्त्यै तुरीयं तु जिज्ञासाख्यं समीरितम्।

निर्गुणोपासनं तत्तु वक्ष्ये शिक्षान्तरेऽग्रतः।।४९।।

अन्वय :- तुरीयं जिज्ञासाख्यं निर्गुणोपासनं तु सद्योमुक्त्यै समीरितम् तत्तु अग्रतः शिक्षान्तरे वक्ष्ये।

अर्थ :- क्रममुक्तीकरितां सांगितलेल्या तीन उपासनांच्या अपेक्षेने चौथी जिज्ञासा नांवाची निर्गुणोपासना सद्योमुक्तीकरितां आहे. ती पुढें वृद्धशिक्षेमध्यें सांगतो।।४९।।

सगुणोपासनेचे स्वरूप सांगितात ---

उद्गीथादिपदार्थेषु कर्माङ्गेषु जडेषु च।

ब्रह्मादिदृष्टिरङ्गावबद्धोपासनमुच्यते।।५०।।

अन्वय :- कर्मांगेषु च जडेषु उद्गीथादिपदार्थेषु ब्रह्मादिदृष्टिः अंगावबद्धोपासन उच्यते।

शिक्षात्रयम्।

अर्थ :- कर्माचे अंगभूत व जड असलेल्या अशा उद्गीथादिपदार्थांचे ठिकाणी प्राणादिकाची भावना करणे यांस अंगावबद्धोपासना म्हणतात।

भावार्थ :- नित्यादिकर्म चालूं असतांना अनायासाने ह्या उपासना करतां

येतात. कोणत्या कर्माच्या कोणत्या अंगावर कोणती दृष्टि शास्त्रांनीं सांगितली आहे याचा विचार करून ती उपासना करावी. म्हणजे कर्म व उपासना दोन्हीही संभवतात.।।५०।।

द्वितीय प्रतीकोपासना तिचे स्वरूप सांगितात।

जडेषु कर्मानङ्गेषूक्ता नाममनआदिषु।

या ब्रह्मदृष्टिर्विज्ञेयं प्रतीकोपासनं तु तत्।।५१।।

अन्वय :- कर्मानंगेषु जडेषु नाममनआदिषु या ब्रह्मदृष्टिः उक्ता तत् तु प्रतीकोपासनं विज्ञेयम्।

अर्थ :- कर्माचे अंगभूत नसलेले व जड असलेले अशा नाम, मन वगैरे पदार्थाचे ठिकाणी जीं ब्रह्मभावना सांगितली आहे, ती प्रतीकोपासना जाणावी।।५१।।

अहंग्रहाख्यं दहरवैश्वानरमुखं स्मृतम्।

वैश्वानरोऽहं दहराकाशोऽहमिति तत्र च।।५२।।

उदितं जीवसगुणब्रह्मध्यानमभेदतः।

महाप्रयासतः साध्यं सगुणब्रह्मलब्धये।।५३।।

अन्वय :- दहरवैश्वानरमुखं अहंग्रहाख्यं स्मृतं, तत्र च दहराकाशोऽहं वैश्वानरोऽहं इति जीवसगुणब्रह्मध्यानं अभेदतः उदितं (तत्) सगुणब्रह्मलब्धये महाप्रयासतः साध्यम्।

अर्थ :- दहरवैश्वानरप्रभृति उपासना अहंग्रहोपासना समजाव्यात. या अहंग्रहोपासनेमध्यें दहराकाश मी आहे, वैश्वानर मी आहे असे जीवाचे व सगुणब्रह्माचे ध्यान अभेदाने सांगितले आहे ते सगुण ब्रह्मप्राप्तीकरतां मोठ्या प्रयत्नाने करावे।

भावार्थ :- विहित असलेले अभेदध्यान, अत्यंत प्रयत्नपूर्वक करावे. त्याने सगुण साक्षात्कार घडतो व क्रमाने निर्गुण साक्षात्कार होऊन मानव कृतकार्य

होतो।।५३।।

अंगावबद्धोपासनेची इतिकर्तव्यता सांगतात.

अग्निहोत्रादि यत्कर्म चोदितं कर्मकाण्डतः।
कर्तव्यात्राप्यर्पणादावुद्गीथादौ च कर्मणि।।५४।।
ब्रह्मदृक्प्रोक्तमङ्गावबद्धोपासनमेव तत्।
ग्राह्यं गुणोपसंहारन्यायाच्छाखान्तरादपि।।५५।।

अन्वय :- कर्मकाण्डतः अग्निहोत्रादि यत्कर्म चोदितं अत्र अपि कर्मणि, अर्पणादौ च उद्गीथादौ ब्रह्मदृक् कर्तव्या, प्रोक्तं अंगावबद्धोपासनं एव तत् शाखान्तरादपि गुणोपसंहारन्यायात् ग्राह्यम्।

अर्थ :- कर्मकांडरूपवेदभागामध्यें जें अग्निहोत्रादिकर्म विहित आहे त्या कर्मामध्येंसुद्धां, अर्पणादिकामध्यें व उद्गीथादिकामध्यें ब्रह्मबुद्धि करावी. ही सांगितलेली उपासना अंगावबद्धोपासनाच होय. ती अन्य शाखेतूनसुद्धां, गुणोपसंहार न्यासाने ग्राह्य आहे.

भावार्थ :- अग्निहोत्रादि कर्मामध्यें जे अर्पण, हविर्द्रव्य, अग्नि वगैरे पदार्थ असतात त्याचे ठिकाणीसुद्धां ब्रह्मभावना करावी. (एक कर्म असतांना भिन्नभिन्न शाखेमध्यें भिन्नभिन्न गुण सांगितलेले असतात अशा ठिकाणी स्वशाखेमध्यें नसलेले गुण अन्य शाखेपासून घेणे यास गुणोपसंहारन्याय म्हणतात.) या न्यायाने उपासनेमध्येंसुद्धां गुणग्रहण करावे।।५४।।।।५५।।

अंगावबद्धोपासनेचे फल सांगतात.

प्रतिबंधकपापं तन्निवार्याप्रतिबन्धतः।
उत्क्रान्त्यनन्तरं स्वर्गप्रदमाशु तदर्थिनाम्।।५६।।

अन्वय :- तत् तदर्थिनां प्रतिबंधक पापं निवार्य, उत्क्रान्त्यनन्तरं अप्रतिबंधतः आशु स्वर्गप्रदम्।

अर्थ :- ती अंगावबद्धोपासना स्वर्गेच्छु पुरूषांना प्रतिबंधक पापाची निवृत्ति करून प्राणोत्क्रमणानंतर प्रतिबंध नसल्यामुळे शीघ्र स्वर्ग देणारी आहे।।५६।।

प्रदानवदपापानां प्रददात्यधिकं फलम्।
नैतदादरणीयं तदध्रुवत्वान्मुमुक्षुणा।।५७।।

अन्वय :- अपापानां अधिकं फलं प्रददाति प्रदानवत्, एतत् मुमुक्षुणां न आदरणीयं तदध्रुवत्वात्।

अर्थ :- तीच उपासना निष्पाप पुरूषांना स्वर्गापेक्षां अधिक असे ब्रह्मलोकादि फल देते. विशेषणभेदामुळे प्रदान जसे भिन्न होते, त्याप्रमाणे कामनारूप विशेषणभेदाने तीच उपासना भिन्न फळ देते. हे स्वर्गादिफल मुमुक्षुने स्वीकारूं नये. कारण ते अनित्य आहे.

भावार्थ :- अंगावबद्धोपासना स्वर्गाच्या इच्छेने केल्यास स्वर्ग व ब्रह्मलोकाच्या इच्छेने केल्यास ब्रह्मलोक फल देते. स्वर्गेच्छूपेक्षां ब्रह्मलोकाची इच्छा करणारा निष्पाप समजला जातो. एकच उपासना कर्त्याच्या इच्छाविशेषणामुळे भिन्नभिन्न फळ देते, याविषयी प्रदानाचा दृष्टांत आहे. पूर्वमीमांसेमध्यें इंद्रास उद्देशून त्रिपुरोडाशइष्टि सांगितली आहे; त्यामध्यें तीन पुरोडाशांचे प्रदान एकदम करावे अथवा भिन्नभिन्न करावे, असा संशय निर्माण करून इंद्रास राजा, अधिराजा व स्वराजा अशीं विशेषणे भिन्न असल्यामुळे प्रदान भिन्न करावे असा सिद्धांत केला आहे. यावरून इंद्रविशेषणभेदामुळे प्रदानभेद सिद्ध होतो. याप्रमाणे कर्त्याच्या इच्छारूप विशेषणभेदाने उपासनेचे फळ भिन्नभिन्न होते असा फलाविषयीं सिद्धांत आहे. तथापि स्वर्ग, ब्रह्मलोकादि फल अनित्य असल्यामुळे मुमुक्षूने त्या फलाच्या इच्छेने उपासना करूं नये।।५७।।

उपासना कशी करावी ते सांगतात.

तत्तु प्रमाणबलतो धीशुद्धिद्वारतोऽचिरात्।
इहैव मोक्षसिद्ध्यर्थं कर्तव्यं परमादरात्।।५८।।

अन्वय :- तत्तु इहैव अचिरात् मोक्षसिद्ध्यर्थं परमादरात् कर्तव्यं धीशुद्धिद्वारतः (अस्य मोक्ष फलं) प्रमाणबलतः।

अर्थ :- ती उपासना ह्या जन्मामध्येंच सत्वर मोक्षसिद्धीकरितां अत्यंत आदराने करावी. बुद्धिशुद्धिद्वारा या उपासनेचे मोक्षफल प्रमाणाने सिद्ध आहे.

भावार्थ :- मोक्षार्थ आदराने उपासना करूं लागल्यास चित्तांतील राग द्वेषादि दोष नष्ट होऊन चित्त शुद्ध व ब्रह्मविचारसमर्थ होते. विचाराने ज्ञान व ज्ञानाने मोक्ष या क्रमाने उपासना मोक्षदायक आहे।।५८।।

उपासनेचे मोक्षफल आहे याविषयी प्रमाण दाखवितात.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम्।

इति वाक्यबलाद्ब्रह्माप्तिस्तद्दृष्ट्येह नापरा।।५९।।

अन्वय :- ब्रह्मार्पणं, ब्रह्म हविः ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं० इति वाक्यबलात् इह तद्दृष्ट्या ब्रह्माप्तिः नापरा।

अर्थ :- ब्रह्मार्पण..इत्यादि गीतावाक्यावरून, ब्रह्मदृष्टीने केलेल्या उपासनेचे ब्रह्मरूप मोक्षाचीच प्राप्ति होते; अन्य फल नाही हे सिद्ध होते।।५९।।

प्रतीकोपासनेचे फल सांगतात.

प्रतीकोपासनेनापि निष्कामस्येह शुद्धितः।

मुक्तिर्वा महराद्याप्तिरप्रतीकेति सूत्रतः।।६०।।

अन्वय :- निष्कामस्य प्रतीकोपासनेन अपि इह शुद्धितः मुक्तिः (सकामस्य) वा महराद्याप्तिः अप्रतीकेति सूत्रतः।

अर्थ :- निष्काम ज्ञानेच्छूस प्रतीकोपासनेने सुद्धां ह्या जन्मामध्यें शुद्धिद्वारा मुक्ति (पूर्वोक्त प्रकाराने) प्राप्त होते अथवा सकामपुरूषास महरादिक लोकाची प्राप्ति *अप्रतीकालंबनान्नयति*. इत्यादि व्याससूत्राने सिद्ध आहे.

भावार्थ :- सकाम पुरूषाने प्रतीकोपासना केल्यास महरादि लोकप्राप्ति फल आहे व तीच ज्ञानोद्देशाने केल्यास चित्तशुद्धि, विचारसामर्थ्य, ज्ञान अशा क्रमाने मुक्तीस कारण आहे. प्रतीकोपासनेचे महरादिलोकप्राप्ति हे फल *अप्रतीकालंबनान्नयति*. या सूत्रामध्यें सिद्ध केले आहे.

गुणभेदश्रुतेः शाखाभदेनैक्यं विधीयते।

सजातीयोपासनस्य नानाशाखागतस्य तु।।६१।।

एकत्वाद्ब्रह्मलोकाप्तिफलस्यातो विशेषतः।

ग्राह्या गुणोपसंहाराद्गुर्वनुग्रहतो गुणाः।।६२।।

अन्वय :- शाखाभेदेन गुणभेदश्रुतेः नानाशाखागतस्य जातीयोपासनस्य तु (भेदे प्राप्ते) ब्रह्मलोकाप्तिफलस्य एकत्वात् ऐक्यं विधीयते अतो विशेषतः गुणोपसंहारात् गुर्वनुग्रहतः गुणाः ग्राह्याः।

अर्थ :- शाखाभेदाने भिन्न भिन्न गुणांचे श्रवण असल्यामुळे नाना

शाखेमध्यें असलेल्या सजातीय उपासनेचाहि भेद प्राप्त होत असतांना

ब्रह्मलोकप्राप्ति हे फल एक असल्यामुळे ऐक्य सांगितले आहे. ऐक्यरूप विशेषणामुळे गुणोपसंहारन्यायाने व गुरूंच्या अनुग्रहाने अन्यशाखीय गुणांचा स्वीकार करावा.

भावार्थ :- सजातीय उपासनेमध्यें भिन्न भिन्न गुण प्रतिपादन केले असल्यामुळे उपासनाभेद प्राप्त होतो, अशी शंका करून फल, स्वरूप, प्रयत्न व संज्ञा एक असल्यामुळे उपासना एकच आहे, असा सिद्धांत केला आहे. त्यामुळे गुणोपसंहारन्याय प्राप्त होतो म्हणून अन्यशाखीय गुणांचा संग्रह करावा व तो गुरूंच्या अनुग्रहाने करावा म्हणजे सुलभ व निश्चित ज्ञान होते।।६२।।

श्रद्धयैवं मानसाग्निचयनादेरिहाऽऽमृतेः।

उक्तवद्ध्यायतो नित्यं ब्रह्मलोकगतिः क्रमात्।।६३।।

अन्वय :- एवं उक्तवत् श्रद्धया इह आमृतेः मानसाग्निचयनादेः नित्यं ध्यायतः क्रमात् ब्रह्मलोकगतिः।

अर्थ :- या सांगितलेल्या प्रकाराने श्रद्धेने इहजन्मांत आमरणांत मानस अग्निचयनाचे प्रत्येक दिवशीं ध्यान करणाऱ्यास उत्तरायण मार्ग क्रमाने ब्रह्मलोकप्राप्ति होते.

भावार्थ :- श्रद्धेने निरंतर मानस अग्निपूजनाचे ध्यानरूप उपासनेनेही ब्रह्मलोकप्राप्ति फल आहे।।६३।।

सर्व उपासना कराव्यात किंवा एकच उपासना करावी याविषयीं व्यवस्था सांगतात.

भूमवैश्वानरादीनां मध्यादेकतमाऽऽमृति।

ग्राह्योपास्तिस्तु काम्यानां यथाकामं समुच्चयः।।६४।।

अन्वय :- भूमवैश्वानरादीनां मध्यात् एकतमा उपास्तिः आमृति ग्राह्या, काम्यानां तु यथाकामं समुच्चयः।

अर्थ :- भूम, वैश्वानर प्रभृति उपासनेमध्यें कोणतीही एक उपासना आमरणांत स्वीकारावी. काम्य उपासनेमध्यें आपल्या इच्छेप्रमाणे कितीही स्वीकाराव्यांत.

भावार्थ :- ईश्वरप्राप्ति फलाकरतां असणाऱ्या उपासनामध्यें एकच

स्वीकारावी. एकापासून ईश्वरसाक्षात्कार होत असल्यामुळे दुसरी व्यर्थ व चित्तविक्षेपासच कारण होते. आपल्या कामनेस अनुसरून काम्योपासना अनेकही करतां येतात ; यांत साक्षात्काराचा संबंध नसून अदृष्टद्वारा फलप्राप्ति होत असते।।६४।।

अहंग्रहोपासनेचे फल सांगतात.

देहं कालवशात्त्यक्त्वा ध्येयाकार उपासकः।
मुक्त्वा पुण्येतरेऽतीत्य विरजानामकां नदीम्।।६५।।
यात्यमानवनीतोऽसौ पुनरावृत्तिवर्जितः।
अहंग्रहोपासकस्तु ब्रह्मलोकं स्वलङ्कृतः।।६६।।

अन्वय :- अहंग्रहोपासकः ध्येयाकारः उपासकः तु कालवशात् देहं त्यक्त्वा, पुण्येतरे मुक्त्वा, विरजानामिकां नदीं अतीत्य, स्वलंकृतः असौ अमानवनीतः पुनरावृत्तिवर्जितः ब्रह्मलोकं याति।

अर्थ :- अहंग्रहोपासना करणारा (उपासना सामर्थ्याने) सगुण ब्रह्मरूप झालेला उपासक, कालवशतेमुळे या देहास सोडून, पुण्यपापांचा त्याग करून, विरजानदीचे अतिक्रमण करून, अलंकृत झालेला हा, अमानव पुरूषाकडून पोंहचविला जाणारा, पुनरावृत्तिरहित असा होत्साता ब्रह्मलोकास जातो.

भावार्थ :- 'मनोमयः प्राणशरीरः' इत्यादि वाक्यांनी ईश्वरप्राप्त्यर्थ सांगितलेल्या अहंग्रहोपासनेच्या सामर्थ्याने उपासक ध्येयाकार होतो. कालवशात् देहाचा त्याग व त्याबरोबर उपासनाफलाविरूद्ध असलेल्या पुण्यपापकर्माचा त्याग करून विरजानदीचे अतिक्रमण करतो. अलंकृत अशा त्या पुरूषास अमानव पुरुष ब्रह्मलोकास नेतो।।६६।।

ब्रह्मलोकाचे व तेथील भोगाचे वर्णन करितात.

यत्रापराजितपुरं हिरण्मयगृहाणि च।
अश्वत्थः सोमसवनः सर ऐरंमदीयकम्।।६७।।
अनन्याधिपतिस्तत्र सङ्कल्पादेव कामितान्।
विषयान् स्थूलदेहेन कदाचित्सूक्ष्मदेहतः।।६८।।

अन्वय :- यत्र अपराजितपुरं, हिरण्मयगृहाणि, सोमसवनः अश्वत्थः, च

ऐरंमदीयकं सरः (अस्ति) तत्र अनन्याधिपतिः (सन्) संकल्पादेव कामितान् विषयान् स्थूलदेहेन, कदाचित् सूक्ष्मदेहतः (भुंक्ते)।

अर्थ :- ज्या ब्रह्मलोकामध्यें इतरापासून पराजित न होणारे नगर, सुवर्णाची घरे, अमृतस्राव करणारा अश्वत्थवृक्ष, ऐरंमदीय नांवाचे सरोवर आहे. ज्या सरोवराचे जल अन्नाप्रमाणे असून हर्ष निर्माण करणारे आहे. त्या ब्रह्मलोकामध्यें अन्य अधिपतिरहित असा होत्साता संकल्पाने निर्माण केलेल्या इष्ट विषयांचा, कदाचित् स्थूलदेहाने उपभोग घेतो।।६७ - ६८।।

एकधानेकधा वाऽपि भूत्वाऽप्रतिहतौजसा।
हिरण्यगर्भवद्भोगान् भुञ्जानः सोऽवतिष्ठते।।६९।।

अन्वय :- सः अप्रतिहतौजसा एकधा वा अनेकधा अपि भूत्वा हिरण्यगर्भवत् भोगान् भुंजानः अवतिष्ठते।

अर्थ :- तो उपासक अकुंठित सामर्थ्याने एक प्रकारचे अथवा अनेक प्रकारची शरीरे धारण करून हिरण्यगर्भाप्रमाणे दिव्य भोगांचा उपभोग घेत राहतो. योग्याप्रमाणे एकदम नाना शरीरांनींसुद्धां उपभोग घेतो।।६९।।

सर्वानन्दास्पदब्रह्मलोकानन्दभुगेव सः।
महाकल्पे ब्रह्मलोके प्रणष्टे ब्रह्मणा सह।।७०।।
पुनरावृत्तिरहितो ब्रह्मभूयाय कल्पते।
अविभागेन स ब्रह्मभावं यास्यत्युपासनात्।।७१।।

अन्वय :- पुनरावृत्तिरहितः सः उपासनात् सर्वानंदास्पदब्रह्मलोकानंदभुक् एव ब्रह्मभूयाय कल्पते; सः महाकल्पे ब्रह्मलोके प्रणष्टे ब्रह्मणा सह अविभागेन ब्रह्मभावं यास्यति।

अर्थ :- पुनरावृत्तिरहित असा तो उपासक उपासनासामर्थ्यामुळे सर्व आनंदास आयश्र असलेल्या ब्रह्मलोकाचा आनंद उपभोगणाराच ब्रह्म होण्यास समर्थ होतो ; अर्थात् ज्ञानसंपन्न होतो व तो महाप्रलयामध्यें ब्रह्मलोक नष्ट झाला असतां हिरण्यगर्भासह एकरसाने ब्रह्मरूपास प्राप्त होतो. अखंड-एकरस ब्रह्मस्वरूप होतो।।७१।।

एवं ह्यहंग्रहोपास्तिफलं परमदुर्लभम्।

महानुग्रहतो यत्नात्साधनीयं मनीषिणा।।७२।।

अन्वय :- एवं हि परमदुर्लभं अहंग्रहोपास्तिफलं मनीषिणा महानुग्रहतः यत्नात् साधनीयम्।

अर्थ :- असे हे अत्यंत दुर्लभ अहंग्रहोपासनेचे फल बुद्धिमान् पुरूषाने सज्जनांच्या अनुग्रहाने उपासना मिळवून यत्नपूर्वक अनुष्ठानाने संपादन करावे।।७२।।

यथोपास्यकस्येयं गती रश्म्यनुसारिणः।

सुषुम्णया सदान्येषां सा तु स्वप्नेऽपि दुर्लभा।।७३।।

अन्वय :- सदा उपासकस्य अस्य रश्म्यनुसारिणः यथा सुषुम्णया इयं गतिः सा तु अन्येषां स्वप्ने अपि दुर्लभा।

अर्थ :- निरंतर उपासना करणारा पुरुष उत्क्रमणकाली सूर्य किरणांनी वर जातो अशा रीतीने रश्मीस अनुसरणाऱ्या ह्या उपासकास जसी सुषुम्णा मार्गाने, ही ब्रह्मलोकप्राप्ति होते, ती अन्यास स्वप्नामध्येंसुद्धां दुर्लभ आहे.

भावार्थ :- अहंग्रहोपासकास सुषुम्नानाडीद्वारा उत्क्रमण होऊन रश्मिद्वारा ब्रह्मलोकगति प्राप्त होते. ही ब्रह्मलोकस्थिति अन्य उपासकास मिळत नाही।।७३।।

आदित्यादिमण्डलाप्तिप्रदमध्वादिविद्यया।

तत्तल्लोकफलाप्त्यन्ते परत्र गतिरुच्यते।।७४।।

अन्वय :- आदित्यादिमंडलाप्तिप्रदमध्वादिविद्यया तत् तत् लोकफलाप्त्यन्ते परत्र गतिः उच्यते।

अर्थ :- सूर्यादि लोक प्राप्त करून देणाऱ्या मधुप्रभृति उपासना केल्याने त्या त्या लोकाची प्राप्ति होते व तेथील भोग संपल्यानंतर पुढील गति सांगितली आहे.

भावार्थ :- वैराग्यरहित पुरूषाने पारलौकिक फलांकरतां काम्य उपासना कराव्यात. त्या उपासनेपासून सूर्यादि लोकांची प्राप्ति होते व क्रमाने ब्रह्मलोकादिगति प्राप्त होते।।७४।।

एवं श्रौतोपासनानि मीमांसाद्वितयस्य च।

संमतानि तु वामाख्योपासनानि न सन्ति हि।।७५।।

अन्वय :- एवं मीमांसाद्वितयस्य श्रौतोपासनानि संमतानि च वामाख्योपासनानि न सन्ति हि।

अर्थ :- याप्रमाणे पूर्वोत्तरमीमांसेस श्रुत्युक्त उपासना कर्तव्य म्हणून मान्य आहेत. आणि वाममार्गाच्या उपासना मान्य नाहीत हे प्रसिद्ध आहे म्हणून त्या करूं नयेत।।७५।।

मद्यभक्षादिवामाद्यागमस्य तु न मानता।

मीमांसाद्वितये सर्वशिष्टैश्च तदनादरात्।।७६।।

अन्वय :- मीमांसद्वितये तदनादरात् च सर्वशिष्टैः मद्यभक्षादिवामाद्यागमस्य (धर्मे) न तु मानता।

अर्थ :- पूर्व व उत्तर मीमांसेमध्यें वामागमादिकाचा अनादर केला असल्यामुळे व सर्व शिष्टांनीहि अनादर केला असल्यामुळे मद्यसेवनादिविधायक (सांगणाऱ्या) वामादि आगमास धर्माविषयी प्रामाण्य नाही।।७६।।

मद्यादियुग्राजसार्चाधिकारो ब्राह्मणस्य न।

सुरामद्याशने देहान्तप्रायश्चित्तकीर्तनात्।।७७।।

अन्वय :- सुरामद्याशने देहांतप्रायश्चित्तकीर्तनात् ब्राह्मणस्य मद्यादियुग्राजसार्चाधिकारः न।

अर्थ :- पैष्ट्यादिसुरा व तालादिजमद्य अशा सुरामद्यादिकांचे सेवन केले असतां देहांत प्रायश्चित सांगितले असल्यामुळे ब्राह्मणास मद्यादिसेवनयुक्त राजस पूजेचा अधिकार नाही।।७७।।

स्पर्शे तदङ्गच्छेदोक्तेर्दोषानपगमोक्तितः।

कृच्छ्राद्यनुष्ठानतोऽपि पातित्यं शिष्टसंमतम्।।७८।।

अन्वय :- स्पर्शे तदंगछेदोक्तेः कृच्छ्राद्यनुष्ठानतः अपि दोषानपगमोक्तितः पातित्यं शिष्टसंमतम्।

अर्थ :- मद्यादिकास स्पर्श केला असतां स्पृष्ट अवयवाचा छेद करावा असे सांगितले असल्यामुळे व कृच्छ्रादि प्रायश्चित्त करण्यानेही दोषनिवृत्ति होत

नाही असे सांगितले असल्यामुळे व (आमरणांत) पातित्य शिष्टसंमत आहे असे असल्यामुळे ब्राह्मणाने वामोपासना करूं नये।।७८।।

रहोऽन्यथाचारिणोऽपि नवीना भास्करादयः।
ब्राह्मण्याद्दुर्विधेर्भ्रष्टोऽभवं माऽन्ये भवन्त्विति।।७९।।
सभायां भूतदयया प्रशंसति स्म शिष्टवत्।
परिष्कुर्वन्ति स्म पूर्वग्रन्थानुसृतितः स्वयम्।।८०।।

अन्वय :- भास्करादयः नवीनाः, रहः अन्यथाचारिणः अपि दुर्विधेः ब्राह्मण्याद्भ्रष्टः अभवं अन्ये मा भवन्तु इति भूतदयया सभायां शिष्टवत् प्रशंसति स्म, स्वयं पूर्वग्रंथानुसृतितः परिष्कुर्वन्ति स्म।

अर्थ :- भास्करराय प्रभृति नवीन लोक, एकांतामध्यें वामाचार करणारेही, दुर्दैवामुळे ब्राह्मण्यापासून आपण भ्रष्ट झालों; तथापि अन्य भ्रष्ट होऊं नयेत अशा भूतदयेने सभेमध्यें शिष्टाप्रमाणे श्रुतिप्रामाण्याची व आगमाच्या अप्रामाण्याची प्रशंसा करतात व स्वतः पूर्वग्रंथांना अनुसरून श्रौत उपासनेचे व्यवस्थित प्रतिपादन करतात व वाममार्गाची निंदाही करतात।।७९ - ८०।।

स धर्मबुद्ध्यान्धपरम्परया तमसागतः।
धर्माभासस्तिरस्कार्य उभयभ्रंशकृद्यतः।।८१।।

अन्वय :- सः तमसा धर्मबुद्ध्या आगतः अंधपरंपरया (प्रवृत्तः) धर्माभासः उभयभ्रंशकृत् यतः (अतः) तिरस्कार्यः।

अर्थ :- तो वाममार्ग अज्ञानामुळे धर्मबुद्धीने स्वीकारला गेला; तसाच अंधपरंपरेने प्रवृत्त झालेला तो धर्माभास आहे. ऐहिक व पारत्रिक फलाचा नाश करणारा असल्यामुळे त्याचा आदर करूं नये।।८१।।

मीमांसा अनादृत वाममार्गाप्रमाणे मीमांसा अनुक्त प्रतिमोपासनाही अग्राह्य अशा शंकेचा परिहार करतात

मीमांसद्वय्यनुक्तापि पुराणस्मृतिसंमता।
शिष्टादृतेशप्रतिमोपासनोभयसिद्धिदा।।८२।।

अन्वय :- मीमांसाद्वय्यनुक्ता अपि ईशप्रतिमोपासना पुराणस्मृतिसंमता शिष्टादृता उभयसिद्धिदा (अस्ति अतः ग्राह्या)।

शिक्षात्रयम्।

अर्थ :- पूर्वमीमांसेमध्यें सांगितली नसतांही ईश्वर प्रतिमेची उपासना पुराणास व स्मृतीस मान्य आहे; शिष्टांनी स्वीकारलेली आहे व ऐहिक पारत्रिक सिद्धीस देणारी आहे म्हणून ग्राह्य आहे।।८२।।

यतो विशेषान्मन्दानां तपःपूजातिशायनात्।
बिम्बाभिरूप्यात्सान्निध्यममूर्तोऽपीश ऋच्छति।।८३।।

अन्वय :- अमूर्तः अपि ईशः (प्रतिमायां) तपःपूजातिशायनात्, बिम्बाभिरूप्यात् सान्निध्यं ऋच्छति, यतः मंदानां विशेषात् (विहिता)।

अर्थ :- निराकारही ईश्वर, प्रतिमेमध्यें पूजकाच्या तपश्चर्येमुळे, पूजाविशेषामुळे, प्रतिमासौंदर्यामुळे सान्निध्यास प्राप्त होतो म्हणून अल्पबुद्धि पुरूषांना विशेषेंकरून प्रतिमोपासना विहित आहे।।८३।।

ततो वशीकृते चित्ते सगुणब्रह्मशीलनात्।
निरुपाधिकमेवाविर्भवेद्ब्रह्मेडनुग्रहात्।।८४।।

अन्वय :- ततः सगुणब्रह्मशीलनात् चित्ते वशीकृते ईडनुग्रहात् एवं निरुपाधिकं ब्रह्म आविर्भवेत्।

अर्थ :- त्या सगुणब्रह्मोपासनेपासून चित्त स्वाधीन झले असतां ईश्वरानुग्रहानेच निर्गुण सच्चिदानंद ब्रह्म (उपासकाच्या चित्तामध्यें) आविर्भूत होते; निर्गुण साक्षात्कार होतो।।८४।।

मन्देनापि विरागेण जन्ममृत्युभयादव।
मामीशेति प्रपन्नानामर्चकानां स मोक्षदः।।८५।।

अन्वय :- हे ईश मां जन्ममृत्युभयात् अव इति प्रपन्नानां मंदेन अपि विरागेण (युक्तानां) अर्चकानां सः मोक्षदः।

अर्थ :- हे परमेश्वरा, माझें जन्ममृत्युरूप संसारभयापासून रक्षण कर अशी प्रार्थना करून शरण आलेल्या, मंदवैराग्यानेही युक्त असलेल्या भक्तांना तो भगवान् मोक्ष देतो.

भावार्थ :- परमेश्वर अत्यंत दयाळू व भक्तवत्सल आहे. त्याची संसारदुःखातून मुक्त होण्याकरतां नित्य प्रार्थना करावी. त्यालाच शरण जावे, त्याचेच अर्चन करावे. त्याने भगवान् संतुष्ट होऊन वैराग्यादि साधने अल्प

असतांनाही ज्ञान निर्माण करून मोक्ष देतो।।८५।।

याप्रमाणे प्रतिमापूजन प्रमाणसिद्ध व सफल असतांना प्रतिमार्चन करूं नये असे नवीनांचे मत त्याज्य आहे असे सांगतात.

नेशस्य प्रतिमार्च्यैवं नवीनाः केऽपि निर्दयाः।

प्रजल्पन्ति श्वभषितसोदरीभूतमेव तत्।।८६।।

अन्वय :- ईशस्य प्रतिमा अर्च्या न, एवं निर्दयाः केपि नवीनाः प्रजल्पन्ति, तत् श्वभषितसोदरीभूतं एव।

अर्थ :- ईश्वराची प्रतिमा पूजनीय नाही, असे कांही निर्दय नवीन लोक म्हणतात. त्यांचे ते म्हणणे श्वानशब्दसदृशच आहे. अर्थात् निष्प्रमाण आहे।।८६।।

प्रतिमापूजनाविषयीं प्रमाण पूर्वीच दाखविले आहे असे सांगतात.

प्राग्देवताधिकरणन्यायावष्टम्भतस्त्विदम्।

उक्तं पुनरुपन्यासो नेह तस्य प्रतन्यते।।८७।।

अन्वय :- इदं तु देवताधिकरणन्यायावष्टंभतः प्राक् उक्तं, इह तस्य उपन्यासः पुनः न प्रतन्यते।

अर्थ :- हे प्रतिमापूजन देवताधिकरणन्यायबलाने पूर्वीच सप्रमाण आहे, असे सांगितले आहे. येथें त्याचे कथन पुनः करीत नाही.

भावार्थ :- देवताधिकरणामध्यें देवतेस शरीर आहे असे वेद प्रामाण्यावरून सिद्ध केले आहे. स्मृत्यादिकामध्यें प्रतिमेचे पूजन सांगितले आहे व त्याप्रमाणे फलाचा अनुभवही आहे।।८७।।

सगुणेशार्चया रामदासाद्या अधुनातनाः।

अत एवाभवञ्शाब्दपरब्रह्मपरायणाः।।८८।।

अन्वय :- अत एव अधुनातना रामदासाद्याः सगुणेशार्चया शाब्दपरब्रह्मपरायणाः अभवन्।

अर्थ :- प्रतिमापूजन सप्रमाण असल्यामुळेच अर्वाचीन श्रीसमर्थ रामदासप्रभृति सत्पुरुष, श्रीरामचंद्रादिकांच्या प्रतिमापूजनाने परब्रह्माच्या शाब्दज्ञानामध्यें व अपरोक्षसाक्षात्कारामध्यें निष्णात झाले आहेत (हे

प्रतिमापूजनाचे फल) ।।८८।।

श्रीनारायणस्वामींच्या चरित्रावरूनही प्रतिमापूजन सफल असल्याचे सिद्ध होते म्हणून त्यांचे चरित्र संक्षेपतः सांगतात.

कृष्णापञ्चनदीयोगेऽभ्यर्च्य श्रीदत्तपादुके।

भक्त्या नारायणस्वामी जीवन्मुक्तोऽधुनाऽभवत्।।८९।।

अन्वय :- अधुना नारायणस्वामी कृष्णापंचनदीयोगे श्रीदत्तपादुके भक्त्या अभ्यर्च्य जीवन्मुक्तः अभवत्।

अर्थ :- श्रीरामदासादिकांपेक्षांही अर्वाचीन कालामध्यें श्रीनारायणस्वामी कृष्णापंचगंगा संगमावर असलेल्या नृसिंहवाडी क्षेत्रामध्यें श्रीदत्तपादुकांचे भक्तीने अर्चन करून जीवन्मुक्त झाले. (जिवंत असून विषयजन्य सुखदुःखाचा संबंध नसणे यास जीवन्मुक्त म्हणतात)

भावार्थ :- नारायणस्वामी हे पूर्वाश्रमीं विसापूर ग्रामामध्यें राहणारे गार्ग्य देशस्थ ब्राह्मण. विद्याध्ययन व सदाचारसंपन्न असून त्या प्रांतांमध्यें विद्वन्मान्य होते. त्यांची प्रथम भार्या अल्पकांळातच परधामास गेली. नंतर तारळे येथील रामदीक्षित यांचे कन्येबरोबर विवाह होऊन त्यांना विश्वंभर नांवाचा पुत्रही झाला. अशा गृहस्थाश्रम-सुखामध्यें असताना ते एकदा पुण्यास विद्वत्सभेस गेले. तेथें वादामध्यें त्यांचा पराभव होऊन विषण्णता प्राप्त झाली. त्यामुळे यापुढें वादामध्यें आपला पराभव होऊं नये म्हणून अधिक विद्यासंपादनार्थ गृहादिकाचा परित्याग करून त्यांनी काशीस प्रयाण केले. तेथें उत्तम गुरूंचा लाभ होऊन ते विद्येमध्यें पूर्ण निष्णात झाले. गुरूंनी मागितलेली, दुसऱ्याबरोबर वाद करूं नये अशी गुरुदक्षिणा देऊन गुरूंचा शुभाशिर्वाद घेऊन ते ग्रामास प्राप्त झाले. पुढें त्यांना दोन कन्या झाल्या व नंतर त्यांच्या पत्नीने ऐहिकयात्रा संपविली. त्या वेळी विश्वंभरास पुण्यास अध्ययनाकरतां ठेवून दोन मुली बरोबर घेऊन ते कोल्हापुरास आले. तेथें भगवद्‌भजनाने देवीस संतुष्ट करून, ' श्रीदत्तमहाराज तुझी इच्छा पूर्ण करतील ' असा देवीचा वर संपादन करून वाडीस आले व सर्व प्रकाराने श्रीदत्ताच्या अर्चनास सुरूवात केली।।८९।।

पुत्र्यावादाय विधुरः कारनाटकदेशतः।

नृसिंहवाटिकाक्षेत्रमेत्यार्चनपरोऽभवत्।।९०।।

अन्वय :- (सः) विधुरः पुत्र्यौ आदाय, कारनाटकदेशतः नृसिंहवाटिकाक्षेत्रं एत्य, अर्चनपरः अभवत्।

अर्थ :- ते पत्नीरहित नारायणस्वामी आपल्या दोन मुली बरोबर घेऊन कर्नाटक देशांतून नृसिंहवाडीस येऊन श्रीदत्तार्चनतत्पर झाले- निरंतर चिंतन करूं लागले।।९०।।

कर्तुं स्वदासस्य वचो गरिष्ठः शेषस्य सत्यं प्रणिधानतुष्टः।
ईशः प्रसन्नोऽभवदल्पबुद्धिप्रार्थ्यस्ततोऽस्यास समाधिसिद्धिः।। ९१।।

अन्वय :- प्रणिधानतुष्टः गरिष्ठः, स्वदासस्य शेषस्य वचः सत्यं कर्तुं, अल्पबुद्धिप्रार्थ्यः ईशः प्रसन्नः अभवत्, ततः अस्य समाधिसिद्धिः आस।

अर्थ :- नारायणस्वामींच्या निरंतर चिंतनाने संतुष्ट झालेला सर्व चराचरगुरू, आपला दास शेषावतार जो पतंजलि याचे वचन सत्य करण्याकरतां, अल्पबुद्धि पुरुषासही प्रार्थनेने वश होणारा भगवान् श्रीदत्तात्रेय नारायणस्वामीस प्रसन्न झाला, त्यामुळे यांना समाधिसिद्धि प्राप्त झाली.

भावार्थ :- ' ईश्वरप्रणिधानाद्वा ' हे पतंजलीचे वचन सत्य करण्याकरतां भगवान् श्रीदत्तात्रेयाने यांचेवर अनुग्रह केला, त्यामुळे समाधिसिद्धि झाली. ईश्वर निरंतर चिंतनाने संतुष्ट होऊन अनुग्रह करतो व अनुग्रहाने समाधिसिद्धि होते।।९१।।

ईश्वराचे भक्तवात्सल्य सांगतात ---

अप्रत्तपुत्र्यौ निशि पाययित्वा स्वयं यवागूमथ शाययित्वा।
समाहितस्ते अथ मेहनाय बुद्धे प्रभुः प्राप तदाऽवनाय।।९२।।

अन्वय :- निशि अप्रत्तपुत्र्यौ यवागूं पाययित्वा, शाययित्वा अथ स्वयं समाहितः, अथ ते मेहनाय बुद्धे, तदा प्रभुः अवनाय प्राप।

अर्थ :- एकदा रात्रीचे वेळी अविवाहित अशा दोन मुलीस पेज पाजवून व निजवून स्वतः नारायणस्वामी समाधियुक्त झाले. नंतर त्या मुली शौचाकरतां जागृत झाल्या. त्या वेळी भगवान् त्यांचे रक्षण करण्याकरतां प्राप्त झाले।।९२।।

नारायणोऽपि स्वयमेव भूत्वा नारायणोऽन्यस्तनये गृहीत्वा।
स्वयंप्रदीपोऽपि धृतप्रदीपो नीत्वा बहिस्ते जनधीप्रदीपः।।९३।।

कृतोत्सृती ते विमले विधाय निधाय वेश्माप्यररं पिधाय।
नारायणो व्युत्थित एति यावन्नारायणोऽद्वैत इवास तावत्।।९४।।

अन्वय :- स्वयं एव नारायणोपि, अन्यः नारायणः भूत्वा, ते तनये गृहीत्वा, जनधीप्रदीपः, स्वयंप्रदीपः अपि धृतप्रदीपः, ते बहिः नीत्वा, कृतोत्सृती ते विमले विधाय, वेश्म निधाय, अररं अपि पिधाय व्युत्थितः नारायणः यावत् एति तावत् नारायणः अद्वैत इव आस।

अर्थ :- स्वतः हा नारायण असूनही नारायणस्वामी होऊन त्या मुलीना घेऊन, सर्व जनांच्या बुद्धीस प्रकाशित करणारा, स्वयंप्रकाश असूनही दीप धारण करणारा भगवान्, त्यांना बाहेर नेऊन, शौचविधि केलेल्या मुलीना निर्मल करून, गृहामध्यें शय्येवर निजवून, द्वारही लावून, समाधीतून उठून जोंपर्यंत नारायणस्वामी येतात तोपर्यंत भगवान् अद्वितीय असल्याप्रमाणे झाले. द्वितीयरूप अंतर्हित केले.

भावार्थ :- नारायणस्वामी समाधीमध्यें असतांना त्यांच्या मुलीचे प्रक्षालनादि कार्यसुद्धां भगवंताने त्यांचे रूप धारण करून केले व ते समाधीतून व्युत्थित झाले असतां आपण गुप्त झाले. भक्ताच्या समाधीचा भंग होऊं नये व त्याच्या मुलीचे रक्षण व्हावे म्हणून भक्तवत्सल भगवंताने असे निंद्य कर्मही केले. षड्गुणैश्वर्यसंपन्न प्रभूचे केवढें हे वात्सल्य ! भक्ताचे कोणतेही कार्य असो, त्या करतां कोणतेही रूप धारण करावे लागो, त्याविषयीं भगवान् नेहमीं जागरूक असतात. म्हणून सर्वांनी सर्वदा भगवंताचे चिंतन करावे।।९३ - ९४।।

ज्ञात्वाथ तद्गर्ह्यमुभे स्वजाते दत्वा द्विजाभ्यां विधिनैव जाते।
तस्मिन् विरक्ते प्रददौ च तस्मै स प्रैषदण्डाद्यपरोऽपरस्मै।।९५।।

अन्वय :- अथ च तद्गर्ह्यं ज्ञात्वा, उभे स्वजाते द्विजाभ्यां विधिना एव दत्वा, तस्मिन् विरक्ते जाते, तस्मै अपरस्मै, अपरः सः प्रैषदंडादि अददौ।

अर्थ :- नंतर ते निंद्यकर्म (मुलीच्या मुखाने) जाणून स्वतःच्या मुली ब्राह्मणांला ब्राह्मविधीने देऊन, ते विरक्त झाले असतां त्या नारायणस्वामींना सर्वश्रेष्ठ भगवान् (एकांतामध्यें) संन्यासाश्रम देते झाले.

भावार्थ :- प्रक्षालादि कर्म आपणच केले असे मुलीनी सांगितले असतां हे कर्म प्रभूनेच केले असे त्यांना निश्चित समजले. अशी सेवा प्रभूकडून घेणे

सर्वथा अयोग्य असे जाणून त्यांनी आपली एक कन्या सोळांकूर येथील ब्राह्मणास व दुसरी कापशी येथील ब्राह्मणास दिली, तो वंश अद्यापि आहे.

यांप्रमाणे कन्यांचे दान करून आपल्या पुत्राचाही विवाह करून ते सर्व संसार कार्यापासून विरक्त झाले. नंतर दत्तप्रभुसन्निध, आपणास संन्यासाश्रम मिळावा अशी अनन्याभावाने प्रार्थना केली. त्याच दिवशी रात्री स्वप्नामध्यें दत्तप्रभूने मुहूर्त पाहून संन्यास देतो असे सांगितले. याप्रमाणे कांही दिवस गेल्यानंतर मुहूर्त जवळ आहे, सर्व संसाराची व्यवस्था करून तयार असावे असे प्रभूंनी सांगितले. त्याप्रमाणे सर्व तयारी करून मार्गप्रतीक्षा करीत असतां नित्याप्रमाणे संगमास स्नानाकरतां गेले असतां प्रवाहांत उतरून स्नान करणार इतक्यांत पाय घसरून आंतच गेले. आंत गेल्यानंतर एक दिव्य मंदीर, त्यामध्यें वेद पाठ करणारे ब्राह्मण व विलक्षण तेजस्वी असे यतिसम्राट् त्यांना दिसले. ते पाहून त्यांना आश्चर्य वाटले. नमस्कार करून पाहतात तो त्यांना हे दत्तमहाराज आहेत असे समजले. हे अघटित काय आहे असा अत्यंत विनयाने प्रश्न केला. दत्तमहाराजांनी, 'तुला आश्रम येथें द्यावयाचा आहे', असे उत्तर देऊन संध्यावंदनादि आह्निक करून तयार होण्यास सांगितले. आज्ञेप्रमाणे आह्निक करून सिद्ध झाले असतां स्वतः दत्तमहाराजांनी प्रैषदंडादि देऊन नारायणसरस्वती असे नांव दिले. असा संन्यासाश्रम देऊन त्या आश्रमाचे धर्म सांगून त्यांना कृतार्थ केले. नंतर ज्या स्थानापासून आंत गेले तेथेंच ते वर येऊन मठांत आले।।९५।।

यशस्यमीशेन कृतं रहस्यमेतत्त्वविद्वान् मठपः प्रहस्य।
मनस्यतीवार्त इवाप्रशस्यं भ्रष्टोऽयमित्याह स तद्रहस्यम्।।९६।।
नारायणोक्तिश्रवणात् प्रबोधपारायणं वेद स तं प्रबोधम्।
नारायणात् प्राप स शिष्यभावपरायणः प्राप परात्मभावम्।।९७

अन्वय :- यशस्यं एतत् रहस्यं, ईशेन कृतं अविद्वान् मठपः, मनसि अतीव आर्त इव प्रहस्य, अयं भ्रष्टः, अप्रशस्यं (अनेन कृतं) इति आह, सः नारायणोक्तिश्रवणात् तत् रहस्यं प्रबोधपारायणं (आह), सः नारायणात् तं प्रबोधं प्राप, सः शिष्यभावपरायणः परात्मभावं प्राप।

अर्थ :- नारायणस्वामींचे यशवर्धन करणारे हे गुप्त संन्यासाश्रमाचे प्रदान

ईश्वरकृत आहे, हे न जाणणारे मठाधिपति मनामध्यें अत्यंत पीडित झाल्यासारखे होत्साते तिरस्कार करून, हा भ्रष्ट आहे, याने गुरूशिवाय केलेले दंडग्रहणादि

कर्म अप्रशस्त आहे असे म्हणाले. यानंतर ते रहस्य भगवद्वाक्यश्रवणाने पूर्ण प्रकट होईल असे नारायणस्वामी म्हणाले. त्याप्रमाणे मठाधिपतीस श्रीदत्तात्रेयापासून त्या रहस्याचा बोध झाला. (असे त्याचे महत्व समजल्यामुळे) ते मठाधिपति यांचे शिष्यत्व स्वीकारून ब्रह्मस्वरूपास प्राप्त झाले.

भावार्थ :- नारायणस्वामींचे संन्यासग्रहण गुरूशिवाय झाले आहे असे वाटून मठाधिपतिप्रभृति त्यांची निंदा करूं लागले ; तेव्हां त्यांना मी संन्यासाश्रम दिला आहे, आपण पीडा देऊं नका असे दत्तमहाराजांनीं स्वप्नांत सांगितले. तेव्हां ह्यांचा लोकोत्तर अधिकार पाहून मठाधिपति त्यांचीच सेवा करूं लागले व त्यांच्या अनुग्रहाने साक्षात्कारसंपन्न झाले।।९७।।

इतीट्प्रसादादपरोक्षसाक्षात्कारो बभूवापि परोऽपि साक्षात्।
न्यासं स्वतोऽकारयदप्यपूर्वं यस्याधुनाप्यर्चनमस्ति पूर्वम्।।९८।।

अन्वय :- इति ईट्प्रसादात् (अस्य) अपरोक्षसाक्षात्कारः अपि बभूव, परः अपि साक्षात् स्वतः न्यासं अकारयत् (एतत्) अपूर्वं, अधुना अपि यस्य अर्चनं पूर्वं अस्ति।

अर्थ :- दुसऱ्यास ज्ञानसंपन्न करतां येण्यासारखा ईश्वरानुग्रहाने ह्यांना अपरोक्ष साक्षात्कारही झाला होता. परमात्माही साक्षात् स्वतः यांचेकडून संन्यास करविता झाला हे अत्यंत अपूर्व आहे. अद्यापही या नारायणस्वामींचे पूजन श्रीदत्तमहाराजांच्या पूजनापूर्वी होत आहे. असे परमदुर्लभ फल ईश्वरानुग्रहाने मिळते।।९८।।

शालिवाहनशके भसप्तभूसंमिते(१७२७) स मधुमास्यमातिथौ।
संस्थितोऽभवददृश्यरूपतः स्वार्चकस्य स च दृश्यरूपतः।।९९।

अन्वय :- सः शालिवाहनशके भसप्तभूसंमिते, मधुमासि, अमातिथौ, अदृश्यरूपतः संस्थितः अभवत्, स च स्वार्चकस्य दृश्यरूपतः वर्तते।

अर्थ :- नारायणस्वामी शालिवाहन शके १७२७ चैत्रमास अमावस्या तिथीचे दिवशी अदृश्यरूपाने राहिले. ते भक्तांना दृश्य रूपानेच आहेत।।९९।।

यांचे महात्म्य संक्षेपतः वर्णन करतात.

आरब्धे त्वमुना नृसिंहभजने सिंहोऽग्रतः प्राप्तवान्।
योऽन्तःस्थोऽपि बहिष्ठनत्यवसरे नारायणेत्युक्तवान्।।
व्याघ्रस्याधिमपाहरद्द्विजवरं यो वैद्यनाथे मृतम्।
चक्रे सासुमसौ ददातु भजतां नारायणो नोऽमृतम्।।१००।।

अन्वय :- अमुना नृसिंहभजने आरब्धे तु अग्रतः सिंहः प्राप्तवान्, यः अंतस्थः अपि बहिष्ठनत्यवसरे नारायण इति उक्तवान्, यः व्याघ्रस्य आधिं अपाहरत्, वैद्यनाथे मृतं द्विजवरं सासुं चक्रे, असौ नारायणः भजतां अमृतं ददातु।

अर्थ :- ह्या नारायणस्वामीने नृसिंहाचे भजन सुरू केले असतां पुढच्या बाजूस (श्रवण करण्याकरतां) भगवान् नृसिंह रूप धारण करून प्राप्त झाले. जो आंत गर्भागारामध्यें असतांही बाहेर नमस्कार करणाऱ्या पुरूषास त्याच वेळी नारायण असा आशिर्वाद देता झाला ; जो व्याघ्राची व्याधि नष्ट करता झाला व वैद्यनाथ क्षेत्रामध्यें मृत झालेल्या ब्राह्मणास सप्राण अर्थात् जिवंत करतां झाला. हा नारायणस्वामी भजन करणाऱ्या आम्हांला मोक्ष देवो.

भावार्थः --- यांनीं एकदां नृसिंहाच्या भजनास आरंभ केला असतांना भगवान् संतुष्ट होऊन नृसिंह रूपाने यांचेपुढें प्रगट झाले, हे भक्तास प्रत्याक्ष दिसले. साक्षात् महालक्ष्मीने यांना दर्शन देऊन, श्रीदत्ताचे दर्शन होऊन इच्छा पूर्ण होईल असा वर दिला व आपण कृतार्थ झाल्यावर पुनः मला कांही काळ भजन ऐकवावे असे सांगितले. असा ज्यांचा अधिकार त्यांना बाहेरून नमस्कार करणाऱ्यास आशीर्वाद देणे सहज शक्य असल्यामुळे ते तसा आशीर्वाद देतही असत. कृतकार्य झाल्यानंतर श्रीदत्तमहाराजांची अनुज्ञा घेऊन तीर्थयात्रा करीत करीत जनांना अधिकारानुरूप उपदेश करून कृतार्थ केले व महालक्ष्मीच्या आज्ञेप्रमाणे पुनः कोल्हापुरास येऊन भजन करीत राहिले. भजनाचे वेळी महालक्ष्मीने व दत्तात्रेयाने प्रगट होऊन भजन ऐकावे. असा कांही काळ गेल्यावर त्या उभयतांनीं करवीरापासून १३।।कोसांवर असलेल्या दुर्गमान पर्वतास जाण्याची यांना आज्ञा केली. त्याप्रमाणे स्वामींनी प्रयाण केले. ते कोल्हापुरापासून ८ कोसांवर असलेल्या कौलव गांवास माध्याह्नकाली आले. तेथील नागेश गुळवणी यांचे घरी भिक्षा करून त्या दिवशीं तेथें मुक्काम केला.

नागेशाची भक्ति पाहून त्यास कृतार्थ केले. तेथून नागेशादिकांसह स्वामी तारळ्यास आले. पूर्वाश्रमीचे श्वशुर राम दीक्षित यांचे घरी भिक्षा करून दुर्गमानास जाण्यास निघाले. तेव्हां सायंकाळी परत येतां येणार नाही, तेथें लोकांची वस्ती नाही, एक महिना देवीचे पूजनही नाही ; कारण तेथें एक मोठा वाघ रात्रंदिवस फिरतो, असे तेथील लोकांनी सांगितले. तेव्हां उद्या जावे, आम्ही बरोबर येतो असे लोक सांगत असतां आजच जाणे आवश्यक आहे, व्याघ्रादिक हे ईश्वराधीन आहेत असे सांगून एक सुई व कांही बिब्बे मागून घेतले व नागेशादि शिष्यांस बरोबर घेऊन बाकीच्या लोकांस तेथेंच राहण्याची आज्ञा करून स्वामी दुर्गमानास आले. तेथील विजयादेवीस वंदन करून संध्यावंदनादि कार्य केले व तेथेंच मुक्काम केला. रात्रीं शिष्यांनीं काष्टें प्रज्वलित केली. स्वामींनीं देवीच्यासमोर भजनास सुरूवात केली. शिष्य एकाग्र होऊन श्रवण करतात इतक्यांत एक महान् व्याघ्र तेथें आला. स्वामीस पाहून त्याने मोठ्या आर्तस्वराने पीडा प्रगट केली व देवीच्या दारावर मस्तक ठेवून उभा राहिला. शिष्यांचे चित्त भयभीत झाले. त्यांचे सांत्वन करून व्याघ्रास कांही काल तेथेंच राहण्यास स्वामींनी सांगितले. भजन संपल्यावर व्याघ्रास आंत येण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे तो आंत आला व स्वामींच्या मांडीवर डावा पाय ठेवून उभा राहिला. त्याच्या पायामध्यें असलेला काटा सुईने काढून स्वामींनीं त्याच्या अंगावरून हात फिरवून समाधान केले व बिब्याचे चरके देऊन त्याची व्याधी नाहीशी केली. त्यास परत जाण्यास सांगितले. तथापि स्वामीस सोडून जाण्यास तो तयार होईना. तेव्हां शिष्यास तुम्ही निजा, याचेपासून पीडा होणार नाही असे सांगून स्वामी निजले. नंतर शिष्य व व्याघ्रही तेथेंच निजला. प्रभातकाळी स्वामीनीं व्याघ्रास, ' वत्सा ! तूं दिवसा येथें येऊं नकोस, कारण देवीच्या पूजेस प्रतिबंध होतो. रात्रीं आलास तरी कोणासही पीडा देऊं नको' असे सांगून जाण्याची आज्ञा केली. त्याप्रमाणे व्याघ्र तेथून निघून गेला व ते स्थान जनांस निर्भय झाले. नंतर स्वामी करवीरास परत आले व झालेली हकीगत त्यांनी महालक्ष्मीस सांगितली. याप्रमाणे सर्वात्मभावसंपन्न झालेले नारायणस्वामी केवल आपल्या अवलोकनाने हिंस्त्र पशूंनाही शांत करीत असत. त्यांच्या दृष्टीपाताने पापीजनांच्या पापांचाही नाश होत असे. याप्रमाणे अनेकांना

पवित्र करीत स्वामी कोल्हापूराहून वाडीस आले. तेथें अनेकांचा उद्धार

केला. कांही कालानंतर बेळगांवजवळ असलेल्या सुरम्य पर्वतावर स्वयंभू वैद्यनाथलिंग आहे त्याचे दर्शन घेऊन यावे अशी स्वामींस दत्तमहाराजांची आज्ञा झाली. त्याबरोबर स्वामी एकटेच निघाले. तेथें एक ब्राह्मण आचारपरिभूत शिवार्चनतत्पर असा एकांतामध्यें रहात असे. स्वामी तेथें गेले. अत्यंत रम्य शिवलिंगाचे दर्शन घेतले. स्नान करून आन्हिकाकरतां तेथें बसले. तोपर्यंत तो ब्राह्मण तेथें येत आहे व त्याचेमागें महान् कृष्णसर्प धांवत आहे असे पाहिले. ब्राह्मणाने यतीस पाहून स्वामीमहाराज माझें रक्षण करा इतकें म्हणून महाराजांच्या सन्निध तो प्राप्त झाला. इतक्यांत त्या सर्पाने त्यास दंश केला. त्याच्या तीव्र विषामुळे ब्राह्मण विवर्ण होऊन पडला तो मृतच झाला. एकवार स्वामींनी सर्व बाजूंस पाहिले. कोणी नाही असे पाहून मंत्राने त्यास सजीव केले. नंतर त्या ब्राह्मणाने स्वामींची पुष्कळ स्तुती केली व महाराज तेथून निघाल्याबरोबर त्यांचा वियोग असह्य होऊन तोही महाराजांबरोबर निघाला. ते दोघे येतां येतां एका नदीतीरावर आले तो कालकुंद्री येथील एक ब्राह्मण बैलावर माकण घालून पाणी नेण्याकरितां तेथें आला. स्वामीचे दिव्य रूप पाहून त्याने भक्तीने त्यांना नमस्कार केला. स्वामींनीं वृत्तांत विचारला असतां, ' मी दरिद्री असून श्रीमंताचे घरी पाणी नेण्याचे कार्य करून निर्वाह करतो ' असे सांगून कृपा असावी अशी त्याने प्रार्थना केली व आशीर्वाद घेऊन निघाला. तेव्हां स्वामींनीं ' ब्राह्मण क्षुधेने पाडित झाला आहे, याच्या भोजनाची सोय तुमच्या धनिकांच्या घरी होईल काय ?' असे विचारल्याबरोबर, 'होईल, माझेबरोबर येऊं दे,' म्हणून त्यास बरोबर घेऊन घरी आला. आसनावर त्यास बसविले व धनिकास बाहेर जाऊन येतो असे सांगून पुनः स्वामींकडे आला. आपल्या भिक्षेची व्यवस्था काय ते मला कृपा करून सांगा, अशी प्रार्थना केली. तुला गृहादिक नसल्यामुळे याचा विचार करूं नको असे स्वामीनीं सांगितले. श्रीमंताच्या घरी मी आपली सोय करतो असे त्याने सांगितले असतां ते नियमयुक्त नसल्यामुळे तसे करतां येत नाही, तूं जा, त्या ब्राह्मणास भोजन घातले असतां माझा संतोष आहे असे त्यांनी सांगितले. आपली भिक्षा झाल्याशिवाय माझ्या मनास शांति नाही करतां मला कांही उपाय सांगा, अशी पुनः प्रार्थना त्याने केली असतां, ' तूं संपादन केलेल्या द्रव्याने

सामग्री मिळवून एका देवालयामध्यें पाक सिद्ध करून त्या ब्राह्मणास इकडे पाठीव, मी त्याबरोबर येतो, ' असे स्वामी महाराजांनी सांगितले. त्याप्रमाणे

सर्व होऊन स्वामीमहाराजांनीं तेथे भिक्षा केली. तुझ्या दारिद्र्याचा नाश होईल असा आशीर्वाद त्यास दिला व प्रति वर्षी वाडीस जाऊन दत्तास महारूद्राभिषेक करावा, गुरूचरित्र रोज वाचावे असे सांगून स्वामी वाडीस परत आले. त्यांच्या आशीर्वादाप्रमाणे दारिद्र्य नष्ट होऊन तो धनधान्यसंपन्न झाला व प्रतिवर्षी दत्तास महाभिषेकादि सांगितल्याप्रमाणे करूं लागला. तो नियम त्याच्या वंशामध्यें अद्यापि चालू आहे. तो वंश कालकुंद्रीकर या नांवाने प्रसिद्ध आहे. असा अनेकांचा उद्धार केला इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या अनुग्रहाने कृष्णानंद प्रभृति त्यांचे शिष्य मोक्षास प्राप्त झाले. असे हे नारायणस्वामी भजकास मोक्ष देवोत, अशी प्रार्थना ग्रंथकार करतात. कारण ते भगवद्रूप झाले आहेत. हे सर्व उपासनेचे फळ आहे।।१००।।

असा हा उपासना मार्ग परंपरासिद्ध व स्वानुभूत सर्वांनीं स्वीकारावा असे कळकळीने सांगणारे महाराज ग्रंथाचा उपसंहार करतात.

एवं तूपासनानि श्रुतिमुखगदितान्यत्र संदर्शितानि
प्राज्यान्येषां यदिष्टं तदिह परमया श्रद्धया भक्तिमत्या।।
योऽङ्गीकृत्वाऽप्युपास्तेऽपि सति कलियुगे तारतम्यादुपास्ते
सोऽन्यत्रात्रात्प्राथवेयाच्छ्रुतिमुखगदितां मुक्तिमीशप्रसादात्।।१०१।।

अन्वयः --- .एवं अत्र तु श्रुतिमुखगदितानि प्राज्यानि उपासनानि संदर्शितानि, एषां यत् इष्टं तत् अंगीकृत्वा यः भक्तिमत्या परमया श्रद्धया इह उपास्ते, कलियुगे सति अपि तारतम्यात् उपास्तेः, सः अत्र अथवा अन्यत्र ईशप्रसादात् श्रुतिमुखगदितां मुक्तिं इयात्।

अर्थः --- याप्रमाणे या ग्रंथामध्यें श्रुतिस्मृतिविहित असलेल्या पुष्कळ उपासना दाखविल्या आहेत. यांमध्यें जी इष्ट असेल ती घेऊन भक्तियुक्त परमश्रद्धेने येथें जो उपासना करतो. --- कलियुग असतांनाही तारतम्याने उपासना करतो --- तो इहजन्मांत अथवा अन्य जन्मांत ईश्वरानुग्रहामुळे

श्रुतिस्मृतिमध्यें सांगितलेल्या (आत्यंतिक दुःखनिवृत्तिपूर्वक परमसुखावाप्तिरूप) मुक्तीस प्राप्त होतो. कलियुगामध्येंसुद्धां उपासना फलप्रद असल्यामुळे अवश्य करावी।।१०१।।

युवशिक्षा
इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वासुदेवानंदसरस्वती
स्वामिविरचिता

।।युवशिक्षा समाप्ता।।